

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM

Sectio Linguistica

Tomus II.

1982 MAR 18

SZEGED

Hungaria

1978

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

A C T A I U V E N U M

Sectio Linguistica

Tomus II.

SZEGED
Hungaria
1978

A L T A J I S Z T I K A
É S
M A G Y A R Ö S T Ö R T É N E T

SZEGED

1978

Kiadja

a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
Tudományos Diákköri Tanácsa

Szerkesztette

Zimonyi István

B E V E Z E T

Ha el is tekintünk a kolozsvári egyetemtől, ahol 1897-től Bálint Gábor, majd 1914-től a magyar altajisztika kiemelkedő alakja Gombocz Zoltán vezette az altajisztikai tanszéket /akkor még az "altaji" néven egyesítve azt a két tudomány-
ágot, amelyet ma urálinak és altajinak nevezünk/, a szegedi egyetemen is régi hagyományai vannak ennek a tudománynak. Az egyetem alapításakor létesült az "Urál-Altaji Philologiai Intézet", melynek vezetőjévé 1922-ben Mészöly Gedeont a széles látókörű, éles szellemű tudóst nevezték ki. E tanszék az 1926/27-es tanévben az Uráli-Altaji Intézet nevet vette fel, s e néven működött 1940-ig, amikor ideiglenesen Klemm Antal vezetésével a Magyar Nyelv-Tudományi Intézettel egy oktatási egységbe került. Mikor 1947 elején Mészöly visszakerült az egyetemre nem a régi tanszéki név alatt folytatta munkásságát, hanem a másik két bölcsészkerhez hasonlóan a Finnugor Nyelvészeti Intézet megjelölést használta. 1974-ben alakult meg, az ekkor már Hajdú Péter vezetése alatt álló Finnugor Nyelvészeti Tanszéken belül az Altajisztikai Tanszéki Csoport, amely a következő tanévben önálló szervezeti egységgé vált.

Maguk az altajisztikai studiumok azonban 1968-ig csak esetlegesen voltak képviselve a szegedi bölcsészkaron. A finnugrisztika mindenkorai képviselői mellett rövid ideig Mészáros Gyula és a budapesti egyetemen magántanári habilitációt szerzett Eötvös kollégista Haszán Eren tanították a török nyelveket és adtak kitekintést a többi altaji nyelvre és népre, a mongolokra és mandzsu-tunguzokra. 1968-ban altajisztikai speciális kollégiumok kezdődtek, majd 1974-ben az altajisztika a szegedi bölcsészkaron ötéves képzést adó teljes szakká vált. A jelen kötet e szak hallgatóinak első, kezdő lépéseit, az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon országos díjakkal jutalmazott dolgozatait mutatja be.

A magyarság honfoglaláskor előtti kapcsolataiban fontos szerepet játszottak a csuvasos török nyelveket beszélő népek. Ezért kutatóink korán felismerték annak jelentőségét, hogy a ma a Volga középső vidékén élő csuvasok, valamint török nyelvű szomszédai a kazáni tatárok és a baskírok helyszíni kutatása fontos feladat. Reguly Antal, Deszkó Gyula, Mészáros Gyula, Munkácsi Bernát, Pápay József, Németh Gyula, Pröhle Vilmos, Bálint Gábor és mások kutatóútjai az I. világháborúval véget értek. Csak e század hetvenes éveiben sikerült újra megteremteni a lehetőséget, hogy e nyelveket, népeket és kulturájukat a helyszínen is tanulmányozhassuk. A Szovjetunió Felsőoktatási és Speciális Képzési Minisztériuma a magyar felsőoktatás vezetőivel közösen biztosította, hogy a szegedi bölcsészettudományi kar néhány kiváló hallgatója fél- illetve egyéves tanulmányokat végezzen a volga-vidéki török népek között.

Agyagási Klára az elsőik között volt, aki a Csuvas Autonóm Köztársaságban tartózkodtak. Feladatai közé tartozott az eddig teljesen elhanyagolt csuvas nyelvemlékek gyűjtése és feldolgozásra való előkészítése is. Az itt közölt tanulmánya az 1775-ben kiadott első csuvas grammatika új kritikai kiadásához szükséges módszertani előmunkálatok tanulságait és eredményeit összegezi.

Ma már tudjuk, hogy az egykori Magna Hungaria környékén élő három török nép és nyelv a csuvas, a kazáni tatár és a baskír kölcsönös viszonya sokkal bonyolultabb, mint idáig hittük. E nyelvek kutatásához jelentős segítséget nyújt az őket ért külső hatások tanulmányozása. Csáki Éva, aki fél évet töltött a Tatár Állami Egyetemen, a tatár nyelv történetét azoknak a jövevényszavaknak a fényében vizsgálja, melyek a dzsingiszida uralom idején a mongelből kerültek a kazáni tatárba. Az így kapott képet másik oldalról egészíti ki Lénárt Eszter cikke, aki a Volga-vidéken korán megjelenő

országok nyelvi hatását faggatja. Baskiriában eltöltött tanulmányutja bizonyos hasznos adatokkal fogja kutatásait kiegészíteni.

Tárgy és megnevezése közötti szoros, de bonyolult és változó történeti viszony a tárgya Molnár Ádám dolgozatának. Régészeink, néprajzkutatóink és nyelvészeink előtt jól ismert tény, hogy a honfoglalás előtti magyarság a törökségtől a földművelés egy új, fejlettebb formáját tanulta el. Ennek eurázsiai hátterébe kalauzol el a dolgozat.

Szalontai Judit merész dologra vállalkozott. A világhírű magyar turkológus, Német Gyula, nevével fémjelzett, és egy a tudományban általánosan elfogadott etimológiával, a csuvas yumsa "sámán" eredeteltetésével kapcsolatban veti fel kételyeit, a kritikai megjegyzései mellett egy másik, új megoldás lehetőségét vázolja fel, egyben bevilágítva a török ősvallás homályába. Szalontai Judit azóta a csuvas fővárosban dolgozik, mint az ottani Tudományos Kutató Intézet munkatársa.

A dolgozatok sokszíniűen illeszkednek be a szegedi altajisztikai kutatások tárgykörébe, a magyar őstörténet altaji hátterének vizsgálatába. Néhány dolgozat továbbfejlesztett változata azóta idegen nyelven sajtó alá került, ezzel is bizonyítva, hogy a Tudományos Diákköri Konferenciákon szerzett országos díjak érdemes munkákat jutalmaztak s megbecsülést szereztek nemcsak a József Attila Tudományegyetemnek, hanem az egész magyar altajisztikának.

A kötetet Zimonyi István a JATE Bölcsészettudományi Kara Kőrösi Csoma Tudományos Diákkörének titkára szerkesztette. Lelkiismeretes és lelkes munkájáért mindannyiunk köszönete illeti. Ugyancsak hálával tartozunk az egyetem vezetőinek és a kari Tudományos Diákköri Tanácsnak, hogy e kötet megjelenését szorgalmazták és lehetővé tették.

T A R T A L O M

	oldal
RÓNA-TAS András: Bevezető	3
AGYAGÁSI Klára: A csuvas nyelvemlékek kiadásának néhány módszertani kérdése	9
CSÁKI Éva: Középmongol eredetű jövevényszavak a kazáni tatárban	29
LÉNÁRT Eszter: A tatár mássalhangzórendszer történetéhez a tatár nyelvjárások orosz jövevényszavai alapján	55
MOLNÁR Ádám: A honfoglaló magyarság ekéjének al-táji háttere	77
SZALONTAI Judit: A csuvas <u>yumsá^v</u> 'varázsló' szó etimológiája	95

AGYAGÁSI KLÁRA

A csuvas nyelvelmékek kiadásának
néhány módszertani kérdése

A csuvas nyelv írott emlékei¹ kis számban maradtak fenn és mind az ujcsuvas korszak nyelvállapotát tükrözik -- cirill vagy latin betűs átírásban. Tübbségük szókészleti gyűjtés /CR, CS, Lspis, MČ, NOTEA, Npčja, Ožkg, Pm₁, Pm₂, Pm₃, Pm₄, Pm₅, RC, Rčmčs, Rčmms, RPRR, Rtčms, Sjač, Sjarn, Soč/1, Soč/2, Srč, SRG, SRPZVČ, Ss, Ss/ap, Vct_G, Vct_L, WVTSchT /², kisebb részük irodalmi alkotás /Ač, Atp, Cskt, Ct, Dnds, Kcsm, Kk, Kočs, Mč, Mol, Nhu, On, Ožkg, Pa, Pe, PK, Rcsp, Rpč, SE, Sv, SF, Zčč/ és nyelvtan /Cskt, Npčja, Soč/1, Soč/2, Vg/ valamint szórványok. Szinte egyiknek sincs tudományos kiadása. Napjainkban, amikor mind a nemzetközi turkológiai kutatások, mind pedig a magyar török jövővényiszavainak a kutatása olyan fokra értek, hogy nem nélkülözhetik a csuvas nyelvtörténet összes forrásának a kutatásba való bevonását, sürgető feladattá vált a csuvas nyelvemlékek kiadása³. Ez a feladat számos kérdés elé állítja a kutatót, melyeknek jelentős része az emlékek írásrendszerét érinti.

Az emlékek megfelelő módszertani megközelítés mellett alkalmasak korabeli nyelvállapot rekonstruálására. Az alábbiakban kísérlet történik -- néhány konkrét példán keresztül -- azoknak a módszertani szempontoknak a megvilágítására, amelyek a kiadás szempontjai is lehetnek, lehetőséget adván az írás által elfedett egykoru hangrendszer rekonstruálására.

A mai csuvas hangrendszer orális zárhang és affrikáta fonémáit zöngétlen fortisok alkotják, ezeknek pozicionális allofónjai a zöngétlen mediák. A Jakovlev által 1872-ben alkotott, világviszonylatban egyedülálló csuvas ábécé⁴ csak a zöngétlen fortis mássalhangzófonémák betűjeleit tartal-

mazza, zöngétlen mediáknak megfelelő betűket nem⁵. Ezáltal a helyesírás fonematikus, így a jakovlevi ábécével rövidített csuvas nyelv mássalhangzófonémarendszerének megállapítása a helyesírás alapján általában nem ütközik nehézségbe. Ezzel szemben az 1872 előtt keletkezett írott csuvas emlékekre a fonetikus lejegyzés jellemző, akár latin, akár cirill betűkkel történt is az, így a korai új-csuvas nyelv fonémarendszerének rekonstruálására csak az összes nyelvelmélek helyesírásának egybevetése és elemzése ad lehetőséget.⁶

Helyesírás és fonémarendszer viszonyának vizsgálata szempontjából különös gondot kell fordítani azokra a jelenségekre, ahol valamely sajátosan csuvas fonéma rögzítésére az emlékekben olyan betű fordul elő, mely az adott írást eredetileg használó nép nyelvében más fonémát jelöl, mert ezáltal a csuvas nyelvelmékekben bizonyos betűk több fonémát is jelenthetnek, vagy ugyanannak a fonémának a rögzítésére több betű szolgál.

A mai csuvas nyelvben a sibilánsoknak hármasszoros oppozíciója van, s:š:s̈́. Az s és š fonéma minden olyan nyelvben szerepel, melynek írását a csuvas lejegyzésére használták, az s̈́ azonban sajátos fonetikai minőség, mely a cseremiszen kívül máshonnan nemigen ismeretes. Kiejtése ma az erősen palatalizált š-hez áll közel, de nem azonos az orosz lágyított š-sel vagy s-szel.

1. A mai csuvas s̈́ fonéma tükröződése az emlékekben. -- A kérdéssel már többen foglalkoztak⁷. Az 'eső' jelentésű szó a mai csuvasban сүмэ. A Vct_G és Vct_L emlékekben sommor szerepel, ahol Fischer az s-t használja az s̈́ lejegyzésére. A Soč/2 és SRPZVČ⁸ hasonló jelentésű szavában külön írásjel jelzi a palatalizált minőséget: сьонарь⁹; a Pm₁, Pm₂, Pm₃, Pm₄, Pm₅ megfelelő szavánál pedig сюмьрь forma található, ahol az s̈́ betűt követő jésített magánhangzó utal az

g palatalizáltságára. Az idézett példák betűhelyettesítést illusztrálnak, az emlékek írásmódja közti különbség az átírás alapjául szolgáló betűrendszer hiányosságából fakad. A cirill írásu emlékekben példáink esetében segédmegoldásokkal van jelezve az g minőségi eltérése a vele szemben álló g-től, míg a latinbetűs adatban nincs rá utalás. Más esetekben — ha az g-t e vagy i követi — a cirill írásu szavakban sem találkozunk az említett segédmegoldásokkal, mert az e és i az orosz szavakban is mindig palatalizálja az előtte álló mássalhangzót, és ezt az orosz helyesírási gyakorlat szerint nem szokás jelölni. /A mai csuvas сул 'szél' írása például a Соѣ/2 és SRPZVŲ emlékekben сул./ A szövegkiadásban minden bizonnyal akkor járunk el helyesen, ha transliterálunk, de rögtön értelmezzük is az írásmódot:

сѡмарт : s'omar' : virjal /V/ ѡмър
сѡмъръ : sjumir' , sjomir' ¹⁰ anatri /A/ sumăr,
V ѡмър.

Az g írásmódja történeti tanulsággal is szolgál. Ismeretes, hogy az g ŷ-ből fejlődött. A magyar nyelv nonfoglалáskor előtti bolgártörök jövevényszavainak egy része, pl. szél /< ОВ jel/, szőlő /< ОВ jedleg/, szűcs /< ОВ jevőci/ ¹¹ szavainak és a permi nyelvek középbolgár jövevényszavai ¹² arra mutatnak, hogy a ŷ spirantizálódása már az óbolgárban elkezdődött valamely nyelvjárásban ¹³. Ezzel szemben az arab írással írt, következetesen kipontozott volgai bolgár feliratok ¹⁴ mindenütt kétségtelenül ŷ-t, affrikátát jeleznek. A középbolgárban tehát két nyelvjárást kell feltételeznünk: egy g-zöt, amelyik folytatása annak az óbolgár nyelvjárásnak, ahonnan a szél, szőlő, szűcs szavaink származnak és ahonnan a permi nyelvek középbolgár jövevényszavai valók — és egy ŷ-zöt, melynek írott emlékei a volgai bolgár feliratok. A kérdés az, hogyan viszonyul a mai csuvas a középbolgár nyelvjárásokhoz: folytatása-e az óbolgárban kialakult, középbol-

gárban is meglévő g-ező nyelvjárásnak, vagy azt kell fel-tételeznünk, hogy ez a középbolgár nyelvjárás kihalt, a csuvas pedig tőle függetlenül a középbolgár ǰ-ző nyelv-járásból fejlődött. Ennek végső eldöntése mindaddig várat magára, míg az ó- és középcsuvas emlékek feldolgozása nem történt meg. A középbolgár ǰ-ző nyelvjárás akár kihalt, akár g-ezővé alakult át, a csuvas nyelvtörténet szempontjából fontos kérdés, hogy az g-ező nyelvjárásra a Volga vidékén milyen és milyen időből származó adataink vannak. A környező nyelvekbe átkerült jövevényszavak esetében ezek etnikai meghatározása nem egyértelmű, ezért különös jelentősége van az ujcsuvas kori írásos forrásoknak. Emlékeink alapján megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század elején a ǰ helyén zöngétlen spiráns fonéma állt.

2. A 'péntek', 'hét' jelentésű szó a mai csuvasban önállóan A, V erne / ← ujper. ādina 'péntek'¹⁵ / és össze-tételekben A ernekum V ernekon 'péntek'¹⁶, A kēsnernikum, V kēsnernikon 'csütörtök' /< kēsēn + erni + kun/¹⁷, A viršarnikun, virās-erni-kune, viršanni kun, V virās-erni-kon /< virās+erni+kun/¹⁸ alakban van meg, viszont a források-ban Vct_G, Vct_L arna 'hét' arna-kon 'péntek' ksno-arna 'csütörtök'¹⁹, wyres-arna 'vasárnap', Soč/2 arnja 'hét' szerepel és a cseremiszbén és votjákban is arn'a alakban található meg. Arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy hogyan kell értelmeznünk az emlékekben jelzett mély voka-lizmust /ami a cseremiszbén és votjákban is van/, mikor a mai csuvas beszélt nyelvben a szó vokalizmusa magas²⁰.

Előfordul a szó volgai bolgár feliratokon; egy 1297-ből származó sirkövön²¹ irni k'wen / ایرنی / 'péntek', egy 1316-ból valón²² arni k'wen / آرنی / 'péntek' áll. A szó történetét a bolgártörökben az alábbi módon lehet rekonstru-álni:

ujper. nyj. āfina²³ → KB₁ arīna > ar'n'ä > ir'n'ä > UCs er'n'e
 → KB₂ arīna > ar'na > UCs arn'e
 csr., votj. arn'a

Tehát az ujper. āfina átvételeként a középbolgárban két párhuzamos alakkal kell számolni, ahol az elsőben az r' palatalizáló hatása a szó egész hangtestére kiterjedt, a másodikban csak az utána következő mássalhangzót érintette²⁴. A mai csuvas beszélt nyelvben az erne alak vált általánossá önálló használatban is, az ujcsuvas emlékek valamint a cseremiszi és votják nyelv az arn'a alakot tükrözik.

3. A mai csuvasban a magánhangzók a képzés időtartamát tekintve rövidek és redukáltak lehetnek. Az irodalmi nyelv alapjául szolgáló anatri nyelvjárásban a redukáltaknak — melyeknek tulajdonságuk még, hogy centrálisabban képzett, illabiális magánhangzók — kettős oppozíciója /ä:ë/, a virjal nyelvjárásban pedig — ahol a redukáltak centrálisabban képzett illabiális és labiális magánhangzók — négyes oppozíciója /ä:ö:ë:ö/ van²⁵. Azokban a nyelvekben, melyek írását a csuvas lejegyzésére használták, a csuvas redukáltaknak megfelelő magánhangzók oppozíciója hiányzik, így betűsincs a hangok jelölésére. Ez az oka, hogy az emlékekben az egyes redukáltak átírására az adott ábécé összes magánhangzót jelentő betűjét felhasználták. A csuvas redukált fonémák átírását vizsgáló kutatók között akadnak olyanok, akik az átírás tarkasága miatt nem tartják alkalmas alapnak az emlékek helyesírását a korai ujcsuvas magánhangzófonémarendszer rekonstruálására²⁶, de azok sem jutottak el az átírás fonematikus értelmezéséhez, akik nem kételkednek ennek lehetőségében.

A 'harminc' jelentésű csuvas szó a Vct_G, Vct_L emlékekben wutor, a Soč/2 és SRPZVČ írása szerint вотуръ.

Ez a szó a mai csuvasban A vătăr, V vătör /< ÓB otur, ÓT otuz/. Ismét az a kérdés, hogyan kell értelmezni az emlékekben használatos átírást.

Az A és V nyelvjárás redukáltjainak fentebb tárgyalt fonetikai sajátosságaiból kiindulva a wutor adatot virjal alakként kell értékelnünk, ahol a labiális magánhangzót jelentő u és o betűk a veláris labiális redukáltak /ö/ — a latin ábécéből hiányzó — betűjét helyettesíti. A Бутыр adat anatri nyelvjárást tükröz, erre mutat a szó első szótagjában szereplő illabiális magánhangzót jelölő u betű. Hasonló átírást találunk még: Soč/2 Бугыр²⁷, SRPZVČ Бутыр /< ÓB ökür, ÓT öküz/. Feltűnő, hogy az emlékekből idézett szavak első és második szótagjának egyforma redukáltjai eltérő betűkkel vannak jelölve. Ha e jelenség okának akarunk végére járni, szembe találkozzunk a csuvas hangsúly kérdésével. A hangsúly a mai csuvasban a szó végén van. Ha a szó utolsó szótagjának magánhangzója redukált, akkor a szó végéről számított első teljes képzésű magánhangzóra kerül. Ha a szóban csak redukált magánhangzók fordulnak elő, a hangsúly az első szótag redukáltján van. Példáinkban — abból kiindulva, hogy a hangsúlyos redukált fonémák kisebb mértékben redukálódnak, mint a nem hangsúlyosak — a maitól eltérő hangsúlyviszonyok tükröződnek, a hangsúly a szó végén van annak ellenére, hogy a szavakban csak redukált magánhangzók fordulnak elő:

wutor:V vătör

Бутыр : A vătör.

A Бутыр adat támpontot nyújt a redukáltaknak az anatriban végbement delabializálódása relativ kronológiájához is: a delabializáció először a nem hangsúlyos szótag redukáltjával történt meg /vătör> vătör/, amikor pedig az eredetileg hangsúlyos szótagban is végbement, a hangsúly előretolódott

a korábban nem hangsúlyos szótagra: vótór > vátór > vátár. A Soč/2 és SRPZVČ adata a folyamat második fázisát képviseli. /A vele párhuzamos вугъръ, вугъръ alakokon még a hangsúly is jelölve van./

4. A Soč/2 és SRPZVČ szerint az 'ajtó' jelentésű csuvas szó апуръ. Kérdéses a szó utolsó mássalhangzót jelző betű /t/ értékelése, minthogy a szó a mai csuvasban alák /< ÓB älik, ÓT äšik/. Az eltérő írás oka nyelvjárási alak tükröződése lehetne, de a csuvas nyelvjárásokban nincs párhuzam a -k -t váltakozásra. Az апуръ alakot az alák téves lejegyzéseként értelmezhetjük, ahol a tévedés oka a Soč/2 esetében a szóvégi zárhang félrehallása lehetett, az SRPZVČ esetében pedig másolási hiba.

Összegezve az elmondottakat megállapítható, hogy a korai ujcsuvas nyelvemlékek maitól eltérő írásmódját négy ok magyarázza: az átírás alapjául szolgáló betűrendszer hiányossága, nyelvjárási változatok tükröződése, korábbi hiteles alakok megértése és a tévedések. Az egyes szavak helyesírásának értelmezésekor gyakran több ok együttes szereplésével kell számolni. Ahhoz, hogy helyesen tudjuk rekonstruálni az egykoru alakot és jelentést, értelmezni kell tudni az adott nyelvemlékek átírási rendszerét, ismerni kell az egykoru, különböző írásu forrásokat, fel kell használni a nyelvjárásokat és tudni kell a szavak etimológiáját.

Ilyen, többoldalu megközelítése a csuvas nyelvemlékeknek teszi lehetővé ezek máig elmaradt kritikai kiadását.

FÜGGELEK

A legfontosabb ujcsuvas források

- AČ: "Aval čogine tjure asla attzjane...", in: Sočinenija v proze i stihah ... na raznyh jazykah govorennye, Kazan, 1781.
- Atp: "Attja-tora pjuljut...". A Csuvas Tudományos Kutató Intézet Archivumában, f. N.V. Nikol'skogo, t. 182, p. 139.
- CR: Chuvash-Russian wordlist. Ahlquist 1856-57-es gyűjtése. A Helsinki Egyetem Finnugor Intézetének Levéltárában.
- CS: Chuvash-Swedish wordlist. Uo.
- Ct: Chuvash Texts. Uo.
- Cskt: Budenz József: Csuvas közlések és tanulmányok I-III, NyK I /1862/, pp. 200-268, 353-433, NyK II /1863/, pp. 13-68.
- Dnds: Dejstvie nižegorodskoj duhovnoj seminarii, proishodivšee vo onoj pri okončanii godičnogo učenija v prisutstvii... Damaskina episkopa Nižegorodskogo i Alatorskogo ... i pročih znamenityh osob ... 1788-go goda ijunja 30-go dnja. A Gorkiji Terület Állami levéltárában, f. 2013, op. 602, No. 1450.
- Kcsm: Két csuvas mese, NyK XVI /1880/, pp. 157-164.
- Kk: Kratkij katihezis, perevedennyj na čuvašskij jazyk s nabludeniem rossijskogo i čuvašskogo prostorečija radi udobnejšego onago poznanija vosprojavših svjatoe kreščenie, 1788. Archiv Adelunga, ROGPB, f. 7, No. 26.

- Kočs: Kratkoe pisanie čuvašskih sueverij. Aleksandr Protopopov spasski püspük lejegyžése. A Helsinki Egyetem Finnugor Intézetének Levéltárában.
- Lapis: Leksikon sočinenij dlja pripisyvanija inojazyčnyh slov obretajuščihsja v Rosii narodov dlja kotorigo vybrany tokmo takie slova, kotorye v prostom narode upotrebljaemy. 1737. A SZU Tudományos Akadémiájának Archivumában, f.21, op. 5., No. 149.
- Mč: Milkovič o čuvašah. Severnyj Arhiv 1828, c. 27, No. 9., pp. 47-67, No. 10., pp. 120-139, No. 11., pp. 210-232.
- Mol: Molitva vostav ot sna, Molitva othoda ko snu, Molitva pered obedom, Molitva posle obeda. Archiv Adelunga, ROGPB, f. 7, No. 20, 14.
- Nhu: Načatki hristoanskogo učenija ili kratkoja svjaščennaja istorija i kratkij katehizis na čuvašskom jazyke s prisovokupleniem kratkih pravil dlja čtenija. 1832.
- NOTEA: Strahlenberg F. I.: Das nord- und ostliche Theil von Europa und Asia, Stockholm, 1730.
- Npčja: Načertanie pravil čuvašskogo jazyka i slovar' sostavlennyja dlja duhovnyh učilišč Kazanskoj eparhii, Kazan, 1836. Összeállította Vlěnevskij.
- On: Otce nas ... Petr Tagiev Ivanov csuvas fordításában. ROGPB f. 7, Arhiv Adelunga No. 20, 13.
- Ožkg: Opisanie živuščih v Kazanskoj gubernii jazyčeskich narodov, jako to čeremis, čuvaš i votjakov ... sočienennoe G.F. Millerom, imp. A.N. professorom, po vozvrascenii ego v 1743 gadu iz Kamčatskoj ekspedicii. Sanktpeterburg, 1791.

- Pa: Pelmestapar abir' tja min' baras parnja ..., in: Duhovnaja ceremonija, proizvođivšajasja vo vremja vsevoždennejsego prisutstvija cja Imperatorskogo Veličastva --- Ekateriny v Kazane, 1767.
- Pe: "Payan ebir' apla tainatpar ...". Közli M. Sirotkin in: Očerki dorevoljucionnoj čuvašskoj literatury, Čeboksary, 1967.
- Pk: Pičikse katihizis'', ugjarna čuvaš'' zam''vali Forditotta Aleksej Almazov. Moskva, 1804.
- Pm₁: Podgotovitel'nye materialy dlja čuvašskoj časti "Sravnitel'nyh slovarej vseh jazykov i narečij", 1. spisok. Gyűjtötte Mendier Bekdörin, 1784-85. Arhiv A.N. SSSR, f. 94, op. 2. No. 112.
- Pm₂: Podgotovitel'nye materialy ... 2. spisok. Arhiv A.N. SSSR, f. 94, op. 2. No. 111.
- Pm₃: Podgotovitel'nye materialy ... 3. spisok. Arhiv A.N. SSSR, f. 94, op. 2. No. 120.
- Pm₄: Podgotovitel'nye materialy ... 4. spisok. Arhiv A.N. SSSR, f. 94, op. 2. No. 121.
- Pm₅: Podgotovitel'nye materialy ... 5. spisok. Arhiv A.N. SSSR, f. 94. op. 2. No. 122.
- RC: Russian-Chuvash wordlist. Összeállította Ahlquist. A Helsinki Egyetem Finnugor Intézetének Levéltárában.
- Rcsp: Budenz József: Reguly csuvas példamondatai, NyK II /1863/, pp. 189-284.
- Rčmčs: Russko-čuvašsko-mordovsko-čeremisskij slovarik. ROGPB f. 7, Arhiv Adelunga No. 26, 20.
- Rčmms: Russko-čuvašsko-marijsko-mordivskij slovar'.
- Rpč: Reči dlja perevodu na čuvašskij jazyk. Forditotta Ermej Rožanskij. ROGPB f. 7, Arhiv Adelunga No. 20, 15.

- RPRR: Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs, I. Sanktpeterburg, 1771.
- Rtčms: Russko-tatarsko-čuvašsko-mordovskij slovar', 1737-38. LOAAN, f. 21, op. 5, No. 149.
- SE: Svjatoj Evangel Matfej ran'', Mark'' ran''... Szerkesztette Petr Taliev, Kazan 1820.
- SF: Fedi dala, D.P. Oznabišin gyűjtése. Zavolžskij Muravej, 1833:21, pp. 1204-1206.
- Sjač: Slovar' jazyka čuvašskogo. ROGPB, Ermitažnaja, No. 222.
- Sjarn: Slovar' jazykov raznyh narodov v nižegorodskoj eparhii obitajučih, imjanno Rossian, Tatar, Čjuvašej, Mordvy i Čeremis. Po vysočajšemu soizvoleniju i poveleniju Eja Imperatorskogo Veličestva premudroj Gosydaryni Ekateriny Alekseevny, imperatricy i smaoderžicy Vserossijskoj, po alfavitu Rossijskich slov raspoložennoj i v Nižegorodskoj seminarii ot znajuščih onyja jazyki svjaščennikov i seminaristov pod prismotrom preosvjaščennogo Damaskina, episkopa Nižegorodskogo i Alatorskogo, sočinennoj 1785 g.
- Soč/1: Sočinenija, prinadležaščie k grammatike čuvašskogo jazyka, Moskva, 1769.
- Soč/2: Sočinenija, prinadležaščie k grammatike čuvašskogo jazyka, 2. kiadás, StPbg, 1775.
- Srč: Slova, vzjatye iz francuzskih razgovorov rossijskie s čuvašskimi raspoložennye po urokam. Forditotta Grigorij Rožanskij es Ivan Rusanovskij, ROGPB, f.7, Arhiv Adelunga No. 26, 16.
- SRPZVČ: Svod'' nekotoryh slov Russkih'', Permjackih'' Zyrjanskich'', Votjackih'' i Čuvašskih''. Összeállította F.A. Volegov, MTA M. Ny, 4/14/III.

- Ss: Sravnitel'nye slovari vseh jazykov i narečij, sobrannye desniceju vsevyšočajšej osoby 1787-89. g., StPbg.
- Ss/ap: Sravnitel'nye slovari vseh jazykov i narečij po azbučnomu porjadku raspoložennye. StPbg, 1790-91.
- Sv: Simvol very. Forditotta Ivan Rusanovskij, 1791. ROGPB, f.7, Arhiv Adelunga No. 26, 18/1.
- Vct_G: Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quator gentium, maximo ex porte Sibiricarum. Cod. ms. philol Göttingen 261. Összeállította: J.E. Fischer.
- Vct_L: Vocabularium continens trecenta vocabula... Leningrádi kézirat. LOAAN, razrjad III, op. 1, No. 1235.
- Vg: Deško Endre: Vengerskaja grammatika s russkim tekstom i v sravnenii s čuvašskim i čeremiskim jazykom, Simbirsk, 1856.
- WvTschT: Hofrath Neumann: Wörtersammlung zur Vergleichung des Tschuwaschischen mit dem Tatarischen, 1815. ROGPB, f. 7, Arhiv Adelunga, No. 26, 19.
- Zčč: Zapiski Aleksandry Fuchs o čuvašah i čeremisah Kazanskoj gubernii, 1840.

JEGYZETEK

1. Ujcsuvas nyelvelmékeknek a XVI. század közepétől 1872-ig keletkezett írott csuvas emlékeket tekintjük. Az 1730-ig terjedő időszakból csak szórványemlékekkel rendelkezünk. Szórványokon más nyelven írt művek -- főképp utleírások, térképek -- csuvas gloszáit értjük, ezek főleg a földrajzi elnevezések és használati tárgyak neveinek köréből valók. /A csuvas szórványemlékek összegyűjtésével és kutatásával eddig senki nem foglalkozott./ Az 1730-tól 1872-ig keletkezett csuvas emlékek között előfordulnak mind szórványok, mind összefüggő csuvas szövegek. Összefüggő csuvas nyelvelmékekről írt áttekintő jellegű cikkek: MUNKÁCSI B., Csuvas nyelvészeti jegyzetek, NyK 21 /1887-90/, pp. 1-44, V.G. EGOROV, Čuvašskie slovari XVIII veka, UZČ 2 /1949/, pp. 111-142, V.D. DIMITRIJEV, Dva opisanija čuvašej i čuvašskie slovari vtoroj četverti XVIII veka, UZČ 19 /1960/, pp. 270-302, N.P. PETROV, Istorija čuvašskoj grafiki, UZČ 34 /1967/, pp. 100-116, L.P. SERGEEV, O pamjatnikah čuvašskoj pis'mennosti XVIII veka, UZČ 46 /1970/, pp. 228-263, L. P. SERGEEV, O dojakovlevskom periode čuvašskoj pis'mennosti. In: 100 let novoj čuvašskoj pis'mennosti, Čeboksary, 1972, pp. 47-76, M. Ja. SIROTKIN, Očerki dorevoljucionnoj čuvašskoj literatury, Čeboksary, 1967, E. HOVDHAUGEN, The Phonemic System of Early 18th Century Chuvash, CAJ 19 /1975/, pp. 274-286, és RÓNA-TAS András professzor urnak most nyomtatás alatt álló, An Unpublished Chuvash Wordlist in the Archives of the Library of the Hungarian Academy c. cikke, melyet módomban állt kéziratban elolvasni.

2. A rövidítések feloldását ld. a Függelékben.
3. A cikk által érintett módszertani kérdések a Soč/2 és SRPZVČ^X előkészületben lévő kritikai kiadása során merültek fel.
4. Jakovlev 1870-ben állította össze első csuvas ábécéjét, de minthogy ez nyomtatás szempontjából nehézkednek bizonyult, 1871-ben átdolgozta. A jakovlevi ábécén a második, átdolgozott kiadást — I. Ja. JAKOVLEV: Bukvar' dlja obučenija čuvašskih detej gramote, Kazan, 1872. — értjük.
5. Jakovlev ábécéjében megoldotta a magánhangzók fonematikus rögzítésének kérdését is, köztük az ä, ë és ü fonémáét, melyeknek írása az emlékekben — sajátos fonetikai tulajdonságaik miatt — a legnagyobb változatosságot mutatják. A jakovlevi ábécéről ld. részletesen N.P. PETROV Zaroždenie i razvitie novoj čuvašskoj pis'mennosti. In: 100 let.
6. Az ujcsuvas fonémarendszer rekonstruálására már történt néhány kísérlet; Budenz a Reguly által gyűjtött csuvas szövegeket /Cskt, Kcsm, Rcspl/ fonematikus elemzésre alkalmas írással tette közzé, H. PAASONEN /Csuvas szójegyzék, Bp. 1908/ pedig már jelzi a zöngétlen mediákat, de lejegyzése rendszere közel áll a fonematikus íráshoz. Hasonló átírást használ Mészáros, azonban átírásában megtévesztő, hogy hosszúságjelet használ — következetlenül — a hangsúly jelölésére. Néhány helyesírási sajátosság mögött meghúzódó fonéma rekonstruálására tett kísérletet. L.P. SERGEEV /O dojakovlevskom periode... ld. fentebb/, legutóbb pedig E. HOVDHAUGEN /i.m./ vetett egybe pár korai ujcsuvas nyelvelméket és vizsgálta meg ezek fonémarendszerét. Ennek ellenére az összes csuvas nyelvem-

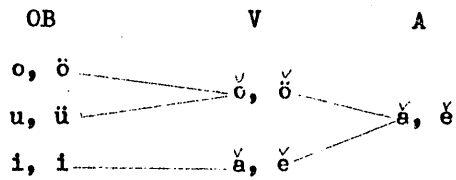
lék helyesírásának vizsgálata alapján álló korai ujcsuvas fonémarendszer-rekonstrukció még előttünk álló feladat.

7. N.P. PETROV, i.m., L.P. SERGEEV, i.m., E. HOVD-HAUGEN i.m.
8. Az SRPZVČ csuvas szójegyzékében szereplő szavak helyesírása néhány esetet kivéve teljesen megegyezik a Soč/2 megfelelő szavainak helyesírásával. Arról tehát nem lehet szó, hogy F.A. VOLEGOV a szójegyzékhez mellékelte, Regulyhoz intézett levelében foglaltak szerint önállóan gyűjtötte és jegyezte le a csuvas szavakat, legfeljebb azt feltételezhetjük, hogy esetleges önálló gyűjtését leellenőrizte és kijavította Soč/2 alapján. A két nyelvemlék helyesírásának egyezését — miután kérésére megküldtem neki az SRPZVČ xerox másolatát — A.A. ALEKSEEV is észrevette és közölte 1977. VI. 18-án kelt magánlevelében.
9. A hangsúlyjel az emlékekben egyaránt szerepel a mai kiejtés szerinti hangsúlyos és nem hangsúlyos szótagokon. Funkciójának megállapítása további vizsgálatot igényel. Minthogy az idézett szóban nem a hangsúllyal jelzett magánhangzó az elemzés tárgya, a továbbiakban a hangsúlyjelet elhagyjuk.
10. A cirill ábécében е betű szolgál a jo jelölésére, de minthogy az orosz helyesírási gyakorlat az, hogy nem teszi ki a két pontot az е betűre, így a jo jelölése megegyezik a je jelölésével. Az idézett csuvas emlékekben azokban a szavakban, ahol virjál ёо hangkapcsolatot tételezhetünk fel, egyetlen helyen sem szerepel se féle írás, sju viszont gyakran. Ebből arra következtetünk, hogy az emlékek ю betűje kétértékű.

11. A szél, szőlő, szücs szavak irodalmát ld. TESZ III. pp. 705, 794, 810.
12. ld. részletesebben REDEI S. - RÓNA-TAS A.: NyK 74:286.
13. Régóta folyik vita arról, hogy az é-nek nyelvjárásí, vagy nyelvjárásí és kronológiai e a jelentősége. Erre vonatkozóan ld. legújabbán L. LIGETI, A propos des elements "altaïques" de langue hongroise, ALH 11 /1961/, pp. 15-42, M. K. PALLÓ, Die Vertretung ung sz-/s/< türk. j- in den alten türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache, UAJb 33 /1961/, pp. 128-135, I.G. DOBRODOMOV, K voprosu o vengerskom sz- sootvetstvjuščem tjurkskomu j-, v staryh bulgarizmah, Tjurkologičeskie issledovanija, Moskva, 1976, pp. 112-125.
14. Kritikai kiadásukat ld. RONA-TAS A. — FODOR S.: Epigraphica Bulgarica, Studia Uralo-Altaica 1, Szeged, 1973.
15. Részletesebb irodalmát ld. B. MUNKÁCSI, Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völker des Wolga-Uralgebietes, Körösi-Csoma Archivum II /1926-32/, pp. 42-64, M.R. FEDOTOV, O nazvanijah dnoč u čuvašej, UZČ 21 /1962/, pp. 245-259, V. G. EGOROV, Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, Čeboksary, 1964.
16. Részletesebben ld. B. MUNKÁCSI i.m., M.R. FEDOTOV, i.m., V.G. EGOROV, i.m., N.R. ROMANOV, Čuvašskij narodnyj kalendar', UZČ 21 /1962/, pp. 237-259, V.D. DIMITRIJEV, K voprosu o drevnem čuvašskom kalendare, UZČ /1969/, pp. 165-185. E dolgozatot B. SCHERNER, Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen, Wiesbaden. 1977. munkájának kézhezvétele előtt adtam nyomdába.
Az összetételek erni tagja az erne egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakja.

17. ld. N.I. AŠMARIN, Thesaurus VII. p. 308, M.R. FEDOTOV, i.m., N.R. ROMANOV, i.m. V.G. EGOROV, i.m. V.D. DIMITRIEV, i.m.
18. N.I. AŠMARIN, Thesaurus V. p. 209, 212, FEDOTOV i.m., ROMANOV i.m.
19. A ksno o betűjének írása etimológiai okokból indokolatlan, a szóban nem jelzett redukáltaknak az írásbeli kompenzálására vagy téves lejegyzésre gondolhatunk. A ksno alak kěšén vagy kěšn értelmezése nem ütközik akadályba.
20. Az A viras-erni-kuně alakkal szemben az A virsar-nikun, virsanni-kun összetételekben az erni első szótagjának magánhangzója az előtag vokalizmusához illeszkedett /a virsanni-kun esetében az r progreszszív hasonulása is lejátszódott/. Hasonló jelenség figyelhető meg a virsarni-kae 'szombat'este' v.ö. virás-erni-kae összetételben is. Ašmarin Thesaurus V. p. 209.
21. Epigraphica Bulgarica p. 44.
22. Epigraphica Bulgarica p. 64.
23. Az ujper. āfina átvételének a középbolgárban két lehetősége van, aszerint, hogy a perzsa szó mikor lépett be az ÓB ā > KB ǣ > z > r fejlődésbe: ujper. nyj. āfina → KB aǣfina > arina, vagy
→ KB azina > arina.
24. Az -r- palatalizáló hatása kései orosz jövevényszavakból ismert jelenség: or. Марѹа 'Mária' → UOs Marja / V. Kozm. majra 'orosz asszony' / > mar'e 'ua'.

25. A mai csuvas redukált fonémák az alábbi módon alakultak ki:

26. N.P. PETROV, i.m.

27. sic! latin g!

CSÁKI ÉVA

Középmongol eredetű jövevényszavak
a kazáni tatárban¹

A volgai-kipcsak - mongol érintkezések kezdete a XIII. sz. első felére tehető. A közvetlen mongol nyelvi hatás rövid ideig tarthatott, de valószínű, hogy a XV. sz. végéig kölcsönöztek mongol jövevényszót a volgai-kipcsak nyelvek.

A közép mongol nyelvállapot rekonstrukciójához segítséget nyújt annak a földerítése, hogy a páratlan gyorsasággal létrejött Dzsingiszida birodalommal kapcsolatba került népek nyelve milyen mértékben és hogyan alakult át a mongol hódítás idején. E kérdés vizsgálatának egyik lehetséges módja a közép mongol jövevényszó kutatás.

Tanulmányok foglalkoznak a koreai², mandzsu³, karaim⁴, jakut⁵, kun⁶, ujjperzsa⁷, csuvas⁸, szibériai török⁹, oszmán török¹⁰, baskir¹¹ nyelvek közép mongol jövevényszavaival.

Megállapította Ligeti a mongol-kori török nyelveket ért mongol nyelvi hatást illetően, hogy a mongolok székhelyétől északi és nyugati irányba távolodva fokozatosan csökken, ám még a Volga-vidéken is kimutatható.¹² Vizsgálatai azt igazolják, hogy a nyugatabbra és északabbra eső török nyelvek mongol elemei között egyre kevesebb a közvetlenül átvett jövevényszó, a legtöbbször más nyelv közvetítésével kerültek oda ezek a "vándorszók". Idesorolja a baskir, balkár, kumük, kazáni tatár, oszmán török, krimi tatár és a csuvas nyelv mongol eredetű szavait.

Räsänen¹³, Poppe¹⁴, és Róna-Tas¹⁵ tatár közvetítésének tart néhány szót, mely végső fokon közép mongol eredetű a csuvasban. Faseev¹⁶ a tatár nyelv mongol elemeiről szólva történeti, lexikai, etimológiai problémát lát és nem különíti el a korábbi átvételektől a mongol-koriakat.

Burganova¹⁷ a tatár növénynevek, Ahmetjanov¹⁸ a tatár, Aznagulov¹⁹ a baskir rokonsági terminusok közt talált néhány mongol eredetűt is. Ahmetjanov²⁰ általában is megvizsgálta a tatár nyelv mongol jövevényszavait. Megállapította, hogy mintegy száz mongol jövevényszó van a tatárban, de ezeknek többsége megvan más török nyelvben is. Van a száz között olyan is, mely jellemzően csak a tatárban van meg, ezek közül fel is sorol néhányat. Vannak olyanok, melyek csak a nyelvjárásokban fordulnak elő, és olyanok is, melyek valószínűleg tatár közvetítéssel mentek tovább a csuvasba. Kiekbajev²¹ a baskir nyelv szókészletének az eredetét vizsgálta meg. Megállapította, hogy bizonyos mongol jövevényszók a baskirban és a tatárban is csak egy-egy elszigetelt nyelvjárásban fordulnak elő. Ezeket egymástól kölcsönzött szavaknak tartja.

Poppe előbb említett cikkében a tatár közvetítésű közép-mongol jövevényszóknak két kronológiai rétegét különíti el egymástól a csuvasban. Kritériumnak a csuvas a > u zártabbá válást adta meg a korábbi réteg leválasztásához.²² A narat esetleg egy később átadott tatár közvetítésű mongol szó lehet a csuvasban, mert itt az a megőrződött. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a közvetett kölcsönzés útján szerzett jövevényszó esetleg sokkal később jut el az átvevő nyelvhez /itt a csuvashoz/, mint a közvetítő nyelvhez /adott esetben a tatárhoz/.

Az itt felsorolt tanulmányok ismeretében felmerül a kérdés: volt-e jövevényszó kölcsönzés a közép-mongolból a Volga-vidéken, és ha igen, akkor mi volt a kölcsönzés iránya. Szakvezető tanárom Róna-Tas András irányításával olyan hangtani, jelentéstani és művelődéstörténeti kritériumokat kerestem, amelyek segítségével közép-mongol eredetű jövevényszavak mutathatók ki a kazáni tatár nyelvben.

1. Hangtani kritériumok

- a. d-, /feltéve, hogy a szó nem oguz/
pl. KMo: delbege ~ VK: dilbegä
- d-, -d, /ha nem másodlagosan zöngésült -t-, -t -
ból/
pl. KMo: bödene ~ VK: büdänä,
- b. m-, /ha nem másodlagos egy nazális előtti b-ből,
vagy r-ből²³/
pl. KMo: maqalat ~ VK: malaxai
- c. n-, pl. KMo: narad ~ VK: narat
- d. A kétszótag, pluszvokális, nem első szótagi -o-,
-ö-, -i-, -ü-, -u- is idevehető, ha a többi kritérium
is középmongol eredetre vall.

2. Etimológiai kritérium

Ha a középmongolban előfordul egy alapszó és képzett alakjai, a tatárban viszont csak egy képzett alakja van meg a szónak, és hiányzik az alapszó, meg a képző, úgy azt a tatárban középmongol jövevényszónak tekintjük.
pl. KMo: narad ~ VK: narat

3. Jelentéstani kritérium

Ha egy szónak a középmongolban igen nagy jelentésbokra ismeretes, míg a szabályos tatár megfelelőjének csak egy speciális jelentése van, akkor valószínű, hogy a szó a tatárban középmongol jövevényszó.

pl. IrMo: bolju-a/n/ 'stipulation, agreement,
appointed time' /L/

VK: buljal 'dogovor o srokah svad'by' /tata/

/Minden esetben figyelembe kell venni, hogy a jelentés szűkülése egyaránt lehetséges mindkét nyelvben, s nem mindig ismert a jelentés változásának az iránya./

4. A szinonimák érve

Ha a tatárban két szót is használnak ugyanakkor a dolognak az elnevezésére, és ezek közül csak az egyik van még a közép-mongolban, akkor valószínű, hogy ez a szó a közép-mongolból kölcsönzött jövevényszó a tatárban.

pl. KMo: abra- 'megment, megőriz'

VK: abra-, sakla- 'id.'

5. Művelődéstörténeti kritérium²⁴

A tatárban és a közép-mongolban a lótartás, a sólymáztat, valamint a szerzett rokonság terminológiájában sok az egyezés. Minthogy ezek a szavak a mongoloknál speciálisan kialakult, más népektől eltérő lótartás, sólymáztat ill. rokonsági szervezet szavai, a tatárban közép-mongol jövevényszóknak tekintendők.

pl. KMo: küren 'sötétbarna ló' ~ VK: körän 'id.'

KMo: čilbur 'sólyomtartó szij' ~ VK: čilbır 'láncocska'

KMo: baĵa 'a nővér férje' ~ VK: baĵa 'id.'

A volgai kipcsak nyelvekbe átment közép-mongol jövevényszók vizsgálata során sokféle kérdés fölmerül, pl.:

- A növény- és állatnevek mennyiben teszik lehetővé, ill. járulnak hozzá az érintkezés lokalizálásához?

- Az államigazgatás, az adminisztráció és a hadszervezet terminológiája alapján milyen képet kapunk a szubsztrátumról?
- A rokonságot jelölő szavak és a házassági szokások terminusai milyen néprajzi leírást tesznek lehetővé?
- A lótarás és a sólymászás szavai milyen művelődéstörténeti tényeket világítanak meg?
- Mennyiben teszik lehetővé ezek az adatok a közép-mongol nyelvállapot rekonstrukcióját?
- A tatár nyelvtörténet szempontjából milyen tanulságok vonhatók le a közép-mongol jövevényszók alapján?

Ez utóbbi kérdést próbálom megválaszolni, pontosabban azt, hogy a tatár első és második szótagi magánhangzók történetéhez milyen kronológiai megállapításokat tesz lehetővé a közép-mongol jövevényszók vizsgálata?

A kazáni tatár nyelv által kölcsönzött közép-mongol jövevényszók bemutatásra kerülő listája nem végleges. A biztosan idesorolható mintegy ötven szón kívül van még majdnem ugyanannyi, melyek közép-mongol eredetűek is lehetnek a kazáni tatárban, de az eddig összegyűjtött adatokból erre vonatkozóan még nem látom elegendőnek a bizonyítékot.

1. tat: abra- 'zašišat' /tatR/< KMo: abura- 'helfen, retten' /H/, 'secourir, sauver' /LHY/, abura/n/- 'to save' /HpP/

A mongolban van a szónak etimológiája. Mongol eredetéről ír Poppe /v.ö. PCC 334/, Róna-Tas /KEJCS 81/, Sevortján²⁵, és Räsänen /REW 2/.

2. tat: arča 'drevovidnyj možževal'nik' /tat/ < KMo: arči 'Cypresse' /H/, arča 'génévrier' /LHy/, arči 'možževal'nik' /MA/

Jelentéstani kritérium van a szón. Mongol eredetéről ld. Clauson etimológiai szótárát²⁶, és Räsänenét /REW 24/. Doerfer ellenvéleményét ld. TMEN II 448.

3. tat: arči-, ärče- 'čistit', očiščat' /tat/ < KMo: arči- 'wischen' /H/, arčiba altan 'očistil zolota' /MA/

Valószínűleg összefügg az előző szóval. Mongol eredetűnek tartja a szót Räsänen /REW 24/.

4. tat: asara- 'soderžat', vospotyvat'' /tat/ < KMo: asara- 'protéger, alder' /LHy/, asarayul 'to let save, keep, permit, care for' /HpP/, asarba 'hranil' /IMI/

Mongol eredetűnek tartja a szót Poppe /v.ö. PCC 334/, Doerfer /op.cit./, Jegorov²⁷, Räsänen /REW 29/, és Róna-Tas /KEJCS 133/. Sevortján török jövevényszónek tartja a csuvasban.

5. tat: bagana 'stolb, kolonna, stolbec' /tat/ < KMo: ³⁸bayana 'id.' IrMo: bayana 'kruglyj stolb', derevko, na kotorom' opiraetsja jurta ili palatka; kolonna...' /Kow/

Zajaczkowski /MEKS/, és Clauson²⁸ ír a szó mongol eredetéről. Jegorov töröknek véli, de megadott etimológiája nehézségekbe ütközik.

6. tat: ba^ŷja 'svojak' /tat/ < KMo: ba^ŷja 'le maris de soeurs' /LHy/

Mongol eredetéről írt Bazilhan²⁹, és Räsänen /ld. REW 54/.

7. tat: bi^ŷäläy 'varežki' /tat/ < KMo: begelei, be'e^ŷlei 'id.' /VI/³⁰

Mongol eredetűnek tartja a szót Radloff, Ramstedt, Ligeti, egyaránt a behli, vagy bähli alakot tartják átadó alaknak. Räsänen is mongol eredetűnek jelöli a szót számos török nyelvben /REW 67/.

8. tat: birän 'milaja' /tata/³¹ < KMo: berigen, bergen 'Schwägerin' /H/, bärgän / bärigän 'femme du frère aîné' /LHy/

Mongol eredetéről ld. Doerfer TMEN I. 209., és Räsänen /REW 71/.

9. tat: böldörkä 'petlja na knutovišće knuta' /tatDS/ < KMo: ³² büldürge, IrMo: bögeldürge 'remennaja petelka u naga^ŷki' /Kow/

Mongol jövevényyszónak tartja a csuvasban Róna-Tas /KEJCS 84/, a kazahban Räsänen /REW 92/. Poppe török jövevényyszónak tartja a csuvasban.

10. tat: bul^ŷjal 'srok' /tatP/ < KMo: bol^ŷjal 'Verabredung' /H/, bol^ŷjal 'srok' /MA/

Mongol eredetéről ld. Räsänen /ČIC^X 184/, Róna-Tas /KEJCS 82/, Poppe /Pcsuv/ cikket.

11. tat: buran 'metel' /tat/ < KMo: boro'an 'Schneesturm' /H/

Mongol eredetűnek magyarázza a szót Doerfer /TMEN I. 219/, Räsänen /REW 80/.

12. tat: burli 'čalyj' /tat/ < KMo: būrul 'sedoj' /MA/

A szó mongol eredetéről irt Róna-Tas /KEJCS 133/, Räsänen /REW 89/.

13. tat: busaga 'porog, perebor' /tat/ < KMo: bosoga 'Türschwelle, Türauslaß' /H/, bosoga 'seuil de porte' /LHy/

Mongol eredetűnek tartja Zajaczkowski /MEKS/, Doerfer /TMEN I 227/, Poppe, Róna-Tas /KEJCS/ és Räsänen /REW 81/

14. tat: büdänä 'perepel' /tat/ < KMo: bödene 'caille' /LHy/, bödene 'id.' /VI/

A szó mongol eredetéről ld. Zajaczkowski /MEKS/, Doerfer /TMEN I 218/, Räsänen /CLC 182/, Róna-Tas /KEJCS 84/ és Räsänen /REW 82/.

15. tat: bütäkä 'želudok /u ptic/' /tat/ < KMo: *bötege IrMo: betegey 'pticij zob' /Kow/

Más török nyelvek is kölcsönözték a szót mongolból /v.ö. REW 84/.

16. tat: čaptar 'igrenevyj, igrenyj' /tat/ < KMo: čab-
dar morin 'igrenevyj kon'' /MA/

Mongol etimológiáját Róna-Tas megadta /ld. KEJCS 85/, hasonlóképpen mongol eredetűnek mondta a szót Räsänen /REW 94/.

17. tat: čibär 'krasyvij, horošenkij' /tat/ < KMo: čeber
'krasnorečivo' /MA/

Mongol eredetéről ld. Zajaczkowski /MEKS/, Poppe /PCC 335/.

18. tat: čida- 'terpet, vyterpet' /tat/ < KMo: čida-
'können' /H/

Mongol jövevénytárszóként más nyelvekbe is átkerült;
Zajaczkowski /MEKS/, Doerfer /TMEN I 316/, Róna-Tas /KEJCS 85/ tárgyalja.

19. tat: čilbir 'cep, cepočka' /tat/ < KMo: čilbur 'Tren-
senriemen, Halfterriemen' /H/, čilbur /čilbūr/
'renes d'une bride, longe' /LHy/, čulbur 'bride' /VI/

Tárgyalja a szót Ligeti /VI/ és Jegorov /JeE/ is.
Számos török nyelv kölcsönözte, v.ö. Räsänen /REW 108/.

20. tat: čiray 'oblik, lico, fizionomija' /tat/ < KMo:
čirai 'Farbe, Aussehen, Miene' /H/, čirai 'visage,
face, figure' /LHy/, čirai 'lico' /MA/

A legkorábbi török adat a Codex Cumanicusból ismert,
Poppe mongol jövevénytárszóként tárgyalja /PCC 335/.

21. tat: dilbegä 'vožža' /tat/ < KMo: *delbege 'id.'
IrMo: delbeg 'rein' /L/

Mongol eredetűnek mondja a szót Róna-Tas /KEJCS 86/,
Jegorov /JeE 251/, Räsänen /REW 471/.

22. tat: dim 'ugovarivanije, uveščevanije' /tat/ < KMo:
*dem 'id.', IrMo: dem 'aid, help, assistance' /L/

Ahmetjanov úgy látta, hogy jellegzetesen a tatárban
meglévő közép-mongol jövevényszó /op. cit. p. 120/.
Az átvevő nyelvek csoportját kiegészítette Räsänen
/REW 135/ és Róna-Tas /KEJCS 86/.

23. tat: dimči 'svat ili sveha' /tatAhm/ < KMo: *demči
IrMo: demči 'business manager /a lama/ in a monas-
tery' /L/

Lehetséges, hogy az előbb tárgyalt dim szóból képez-
ték párhuzamosan a mongol és a tatár nyelvben.

24. tat: dülänä 'bojaryšnik' /tat/ < KMo: *dolana 'id.'
doluyana 'Hawthorne' /L/

Benzing javaslatára Doerfer tárgyalja mongol jöve-
vényszóként a perzsában /TMEN IV 315/.

25. tat: yauči 'svat' /tat/ < KMo: *ja'uči 'id.'
IrMo: jaYuči 'matchmaker, go-between' /L/

A szónak van mongol etimológiája, ld. KEJCS 126.

26. tat: kabirga 'rebro' /tat/ < KMo: qabirya 'bok'
/MA/ qabirqa, qabirgar 'Rippe' /H/, qabirqa 'id.'
/LP/, xabirxa 'côte' /LHy/

Már a Codex Cumanicusban is megvan, ld. LCC. Mongol jövevényszó a perzsában, /TMEN I 392/, sok török nyelvben /REW 216/.

27. tat: kayči 'nožnicy' /tat/ < KMo: qayiči 'ciseaux'
/LHy/

Jegorov perzsa eredetűnek magyarázta a mongol szót - tévesen. Doerfer a perzsa nyelv mongol elemei közé sorolta /TMEN I 448/. Róna-Tas az etimológiáját is megadta a mongol szónak /KEJCS 130/. Räsänen mongol eredetűnek tartja /REW 221/.

28. tat: karagay 'listvennica' /tat/ < KMo: *qarayay
'id.' IrMo: qaryu 'larch tree' /L/

Mongol jövevényszó a perzsában /ld. TMEN I 406/, Ahmetjanov szerint üzbég közvetítésű a tatárban. Räsänen is mongol eredetű szónak tartja /CLC 135/.

29. tat: karavil 'karaul, ohrána, straža' /tat/ < KMo: qara'ul 'Späker, Patronille' /H/, qari'ul 'faire revenir' /LHy/

Doerfer azt írja, hogy török jövevényszó a mongolban, de a mongol időkig nem volt aktív /TMEN I 399/. Räsänen megállapította, hogy a csuvasban közvetlen átvétel a mongolból /ČLC 171/. Ugyanezen a véleményen van Róna-Tas is /KEJCS 131/, Poppe ellenvéleménye: a csuvasba tatár közvetítéssel jutott a szó /Pcsuv/.

30. tat: karčiga 'jastreb' /tat/ < KMo: garčiqai 'brauner Falke' /H/, garčiyai 'faucon' /LHy/, garčaqai 'Falke' /LP/, garciya 'jastreb' /MA/

Már a Codex Cumanicusban mongol eredetűnek jelölte Grønbech /LCC/. Hasonló véleményt képvisel Róna-Tas /op. cit/ és Poppe, valamint Räsänen /REW 237/.

31. tat: karu 'vozraženie' /tat/ < KMo: qari'u 'zurück, /in/ Vergeltung, in Antwort' /H/ qari'u 'otvet' /MA/

Mongol eredetű a perzsában /TMEN I 380/ a csuvasban, jakutban /Klimovič³²/.

32. tat: kinät, kinättän 'vdruk, vnezapno' /tat/ < KMo: genet 'unversehens, ahnungslos' /H/, genete 'plötzlich, unerwartet' /H/, genete 'vnezepno' /MA/

A szó mongol eredetéről irt Zajaczkowski/MEKS/, Poppe /PCC 336/, Räsänen /REW 252/.

33. tat: kirpak, kirpak kar 'poroša, pervyj sneg' /tat/ < KMo: ^{*}qir/a/mag 'id.' IrMo: kiramay 'nev-fallen snow, first snow' /L/

Ramstedt egyeztetette szótárban a mongol alakot a tat. qirpaq szóval. /v.ö. kalm. 232/

34. tat: kodok / kozik 'kolodec' /tat/ < KMo: quduh 'Brunnen' /H/ quduq 'kolodec' /MA/ quduy 'id.' /IMI/

Mongol eredetű a karaimban /MEKS/, minden valószínűség szerint török a mongolban és egy visszakölcsönzéssel van dolgunk. /ld.TMEN I 395/., Clauson op.cit. 598.

35. tat: körän 'buryj, burováto-koricnevyj' /tat/ < KMo: *küren 'id.' IrMo: küreng '/dark/ brówn, maroon /esp. of fur/' /L/

Számos török nyelvben és a perzsában is mongol eredetű /v.ö. TMEN I 463, REW 310/.

36. tat: koda 'kum, svat /otec i rodstvennik ženiha po otnoseniju k Főditeljam i rodstvennikam nevesty/' /tat/ < KMo: quda 'Schwager' /H/, quda 'les deux familles alliées entre eux par le mariage de leurs enfants' /LHy/

Mongolból kölcsönözte a perzsa /TMEN I 423/, a kazah /Bazilhan op. cit/, a csuvas /KEJCS 131/, és több más török nyelv /REW 296/.

37. tat: makta- 'hvalit, pohvalit' /tat/ < KMo: maqta- 'hvalit' /MA/, maqta- 'vanter, se vanter, louer /LHy/

Már a Codex Cumanicusban mongol jövevényt szót volt, /v.ö. PCC 336/. Zajaczkowski hasonló véleményen van /MEKS/.

38. tat: malaxay 'eine Mütze mit Ohrdeckel' /tatB/ < KMo: maqalai 'Hut, Mütze, Kappe' /H/, maqalai 'šapka' /MA/, maɣala 'id.' /IMI/

A szó mongol eredetű /ld. IMCS 84/, de nem lehet kizárni az orosz közvetítést /KEJCS 126/.

39. tat: mangay 'lob, lobnyj' /tat/ < KMo: manglai
'Stirn, Vorhut, Spitze der Maschtruppe' /H/, manlai
'id.' /LHy/, manla 'id.' /IMM/

Mongol eredetű a Codex Cumanicusban /PCC 336/, a perzsa /TMEN I 501/, cseremiszi /ČIČ 188/ és számos török nyelvben /REW 327/.

40. tat: märgän 'ohotnik' /tatč/ < KMo: märgän 'habile, universellement habile' /LHy/, mergen 'wise, sagacious' /HpP/

Mongolból kölcsönözte a szót sok török nyelv, ld. TMEN I 498, REW 335. Tárgyalja az említett munkájában Róna-Tas /KEJCS 127/ és Poppe /Pcsuv/

41. tat: mokit 'glupyj' /tat/ < KMo: *moqa 'id.' moqadag 'qui n'est pas pointu, qui n'est pas aigu, qui ne coupe pas' /LHy/, moqadag 'tupoj' /MA/

A Codex Cumanicusban is mongol eredetű a szó, bekerült a perzsába /TMEN I 509-510/, a csuvasban kipcak közvetítésű /KEJCS 128/. Mongol jövevényszó több török nyelvben /REW 340/

42. tat: muyil '/dial./ čeremuha' /tat/ < KMo: *moyil 'id.', moyilsun 'eine Frucht' /H/

A nyugatszibériai tatár nyelvjárásban is mongol jövevényszó, Ahatov tárgyalja³³. Räsänen véleménye szerint a szó megvan a kirgizben, kazahban, mandzsiban is /REW 340/.

43. tat: narat 'sosna' /tat/ < KMo: *narad 'id.', na-rasun 'pin, sapin' /lHy/

A szó mongol eredetéről írt Róna-Tas /KEJCS 128/, Burganova /op. cit./, Ahatov /op. cit./.

44. tat: nik 'krepkyj, tvjordyj' /tat/ < KMo: *niy 'id.' IrMo: niy 'solid/ly/', dense/ly/' /L/

Mongol eredetéről írt Jegorov /JeE 138/, Räsänen /ČLČ 47/ és Róna-Tas /KEJCS 129/

45. tat: nökör 'tovarišč ženiha soprovoždajuščij ego k neveste v pervuju bračnuju noč'' /tatAzn/ < KMo: nökör 'Gefährte Freund, Kamerad' /H/, nökör 'id.' /lHy/, nöker 'drug' /MA/, nökör 'id.' /IMI/, nökär 'id.' /IMM/, nöker 'id.' /VI/

A volgai kipcsak nyelvekben mongol eredetű szó megvan a baskirban is üner alakban³⁴. A déli és keleti tatár nyelvjárásokban a nögär és mögär alakok párhuzamosan élnek. Megvan a szó a perzsában is, de nem világos, hogy onnét kölcsönözte-e a mongol, vagy fordítva /IMM 152/. A szó további irodalmát ld. KEJCS 129.

46. tat: nukta 'nedouzdok' /tat/ < KMo: noqta 'Halfter' /lP/, noxta 'id.' /MA/

Nagy területen elterjedt a szó, sok nyelv kölcsönözte a mongolból: kun /PCC 336/, perzsa /TMEN I 517/, csuvas /JeE 138, KEJCS 129/, kazah /Bazilhan op. cit./, ld. még REW 354.

47. tat: seläüsen 'rys' /tat/ < KMo: šilä'ülsün 'lynx'
/lHy/

Räsänen mongol jövevényyszónak tartja sok török nyelvben /REW 421/. Ligeti összekötötte a csuvas és mongol 'hiuz' jelentésű szavakat.

48. tat: siltau 'povod, predlog, otgovorka' /tat/ < KMo: šilta'a/n/ 'Ursache' /H/, šiltan /šiltān/ 'cause, motif' /lHy/, šiltaq 'predlog' /MA/

Mongol jövevényyszó már a Codex Cumanicusban, v.ö. KEJCS 132, MEKS. Räsänen is mongol eredetűnek jelölte /REW 416/.

49. tat: sukir 'slepoj' /tat/ < KMo: saqor 'blind' /H/,

Mongol jövevényyszó a karaimban /MEKS/, a kunban /PCC 338/ és sok török nyelvben /REW 426/, /OMK 305/.

50. tat: tapkir 'raz' /tat/ < KMo: dabqur 'doppelt' /H/

Ramstedt kalmük szótárában jelöli, hogy a kaz.tat. nyelv kölcsönözte a mongol szót /v.ö. kalm.80./.

51. tat: tasma 'lenta, lentočka' /tat/ < KMo: tasma 'remen' /MA/

Doerfer mongol eredetűnek tartja /TMEN I 245/.

52. tat: uram 'ulica' /tat/ < KMo: horim/horum/ 'Seitenweg, Nebenweg' /H/

Róna-Tas megállapította, hogy a mongol szó összefügg a török oruq-kal /KEJCS 125/. Räsänen mongol jövevényszónak jelöli /REW 364/.

A közép mongol eredetű jövevénytörök magánhangzói
a kazáni tatárban

1. Teljes képzési nyílt magánhangzók

a-, -a-, -a Minden esetben /4 szókezdő, 15 első szótagi, 11 szóvégi helyzet/ megőrződött az átadó KMo szó a-ja.

ä-, -ä- Egyetlen esetben fordul elő, hogy KMo a-szókezdőnek a helyén ä-t találunk a tatárban, /KMo arči- > tat. ärce-/ ez valószínűleg másodlagosan palatizálódott a tatárban. További egy példa van arra, hogy első szótagi tatár ä-t találunk KMo jövevénytörökben:

märgän < mergen.

Nem első szótagban -ä- t találunk a KMo do-lana palatizálódott tatár megfelelőjében. Minden más esetben /10 szóban/ KMo -e-, -e helyén áll -ä-, -ä a tatárban.

2. Teljes képzésű zárt magánhangzók

-u-, -u Első szótagban KMo -o- helyén áll a következő szavakban: bulčal, buran, busaga, muyil, nukta, sukir, uram.

Nem első szótagban is előfordul KMo jövevénytörökben: yauči, karu, siltau - mindhárom esetben eredeti két szótag helyén.

-ü- Az -u-hoz hasonlóan zártabbá vált, KMo -ö- helyén áll első szótagban, nem elsőben pedig KMo kétszótag helyén fordul elő.

-i- ld. biyaläy, birän, čibär, dilbegä, dim, dimči, kinät, kinättän - szavakban. Minden esetben KMo -e- helyén áll, csak első szótagban fordul elő.

3. Redukáltak

- o- Eredeti török szavakban ez is, mint az i, ü, u, ö csak első szótagban fordul elő. A KMo jövevényszavakban u-ra megy vissza. Egy példa van nem első szótagi -o-ra, a kodok szóban.
- i- Első szótagban hat esetben fordul elő, valamennyi átadó -i- helyén mélyhangrendű szavakban. Második /ill. nem első/ szótagban KMo -u- helyén áll a következő szavakban: čilbir, kabirga, karavil, sukir, tapkir.
- ö- A böldörkä és körän szavakban az -ö- KMo -ü- helyén áll, a nökör esetében az -ö- megőrződött.
- e- Összesen három szóban fordul elő: ärče-, dilbegä, seläüsen. KMo -i, -e, -ü helyén áll.

Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a KMo jövevényszók részt vettek a volgai-kipcsak magánhangzók zártabbá válásában, azaz a volgai-kipcsak magánhangzók zártabbá válása a XIV. sz. utánra tehető. Ezt követte a második szótag delabializációja, amit a KMo quduq tatár és baskir o-s és i-s megfelelésén figyelhetünk meg. Valószínű, hogy a kétfajta megfelelés két kronológiai rétegbe sorolandó: előbb redukálódott az -u-> -o-vá, majd még ennél is centralizáltabb lett a képzése, -i-re illabializálódott. Ezt a feltevést igazolni látszanak mind azok az egyéb KMo jövevényszók, amelyekben az eredeti második szótagi -u-> -i- lett a tatárban és a baskirban. A volgai-kipcsak nyelvekben bekerült középmongol jövevényszók azonos magánhangzókat tartalmazó kétszótagjai nem vonódtak még össze hosszú magánhangzóvá; ld. a bayana, begeley, bosaya, delbege, qarayay szavakban.

Jegyzetek

1. A témát részletesebben kidolgoztam Középmongol eredetű jövevényszavak a tatárban című szakdolgozatomban.
2. FÉLLIOT, P.: Les mots mongols dans le Korye sa: JA. 1930. pp. 253-266.
3. LIGETI, L.: Les anciens éléments mongols dans le mandchou: AOH. X. pp. 231-248.
4. ZAJACZKOWSKI, W.: Die mongolischen Elemente im der karaimischen Sprache, Folia Orientalia II. /1960/ pp. 296-302.
5. KALUZYNSKI, St.: Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache, Warszawa 1961.
6. POPPE, N.: Die mongolischen Lehnwörter im Komnischen, Németh Armağani, Ankara 1962. pp. 331-340.
7. DOERFER, G.: Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I. Wiesbaden 1963.
8. RÓNA-TAS András: Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban, Néprajz és Nyelvtudomány 114. Szeged, 1971-1972.
9. RASSADIN, V.I.: O mongol'skih zaimstvovanijah v tjurkskih jazykah v Južnoj Sibiri, Olon Ulsin Mongolč Erdemtnij Ilih Hural II. Ulaanbaatar 1973. pp. 47-51.
10. TUNA, O.N.: Osmanlıcada Mogolca kelimeler, Türkiye Mecmuası XVIII. /1973-1975/ pp. 281-314.
11. İSBERDİN, Je. F.: Mongol'skie zaimstvovanija v baškirkom jazyke, Sovetskaja Tjurkologija 1979. n^o1. pp. 20-29.
12. LIGETI, L.: Mongolos jövevényszavaink kérdése, NyK XLIX, pp. 190-271.
13. RÄSÄNEN, M.: Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen, MSFOu. XLVIII. Helsinki 1920.

14. POPPE. N.: On Chuvash - Mongolian Linguistic Contacts, JAOS 97. /1977/ pp. 111-115.
15. RÓNA-TAS A. op. cit.
16. FASKEEV, F.S.: Tatar telendä terminologija, Kazan. 1969. p. 189.
17. BURGANOVA, N.B.: O tatarskich narodnyh nazvanijah rastenij, Voprosy leksikologii i leksikografii tatarskogo jazyka, Kazanskij filial, Kazan' 1976. pp. 125-141.
18. AHMET'JANOV, R.G.: Drevnie tjurko-mongol'skie vo-
enno-feodal'nye terminy v tatarskoj svadebnoj termi-
nologii, ST. 1977:4, pp. 96-102.
19. AZNAGULOV, R.G.: K harakteristike terminov rodstva govora orenburgskih baškir, Nekotorye voprosy leksiki i grammatiki tjurkskich jazykov, Institut jazykoznani-
ja, Moskva 1973. pp. 5-13.
20. AHMET'JANOV, R.G.: Sravnitel'noe issledovanie ta-
tarskogo i čuvašskogo jazykov /fonetika i leksika/,
Moskva 1978, pp. 119-120.
21. KIEKBAEV, Ž.G.: Xäzerge baškort telemen leksikahi
häm frazeologijahi, Öfe, 1966. pp. 92-96.
22. Idesorolja a tat. alpawit, čaptar, qarawil, qarčilya
szavakat. /v.ö. csuv. ulput, čuptar, xural, xurčka/
23. Berta Árpád szóbeli közlése alapján tudjuk, hogy né-
ha nazális előtti r is /a b-hez hasonlóan/ m-re vál-
tozik szókezdő helyzetben.
24. A jövevényszó kölcsénzés kritériumáról ld. RÓNA-TAS
András: A nyelvrokonság. Gondolat. Bp. 1978.c.
könyvének A nyelvi kölcsönzés c. fejezetét pp. 253-
267.
25. SEVORTJAN, E.V.: Etimologičeskij slovar' tjurkskich
jazykov. Moskva. 1974.

26. CLAUSON, Sir G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford. Clarendon Press 1972.
27. JEGOROV, V.J.: Etimologičeskij slovar' čuvašskogo jazyka. Čeboksary. Čuvašskoe knižnoe izdatel'stvo. 1964. 355 p. / usra- p. 277/
28. Clauson azt mondja, hogy a bakan 'tent pole' jövevényyszó < mo. baġana /Kow 1056/ a NC -északi középső nyelvekben /kirgiz, kazah/. R IV-ben Radloff tévesen állítja, hogy a csagatájban is megvan a szó, a kunban megadott szava téves olvasat.
29. BAZILHAN, B.: Kratkaja sravnitel'no - istoričeskaja grammatika mongol'skogo i kazahskogo jazykov. Alma-ata. 1974. 30 p. /Avtoreferat kand. dis./
30. LIGETI, L.: Notes sur le vocabulaire mongol d'Istanboul. AOH. /1963/ XVI. p. 172.
31. Ahmet'janov könyvében a mongol beren 'sestra muza' szóból származtatja a tatár birän-t.
32. KLIMOVIČ, A.N.: Issledovanija po istoričeskoj leksike jakutskogo jazyka. Jakutsk. 1973. /Avtoreferat dissertacii/
33. AHATOV, G.H.: Dialekt zapadnosibirskih tatar. Ufa. 1963. 194 p.
34. AZNAGULOV, R.G.: K harakteristike ... op. cit.

Rövidítések

Mongol adatok

- H HAENISCH, E.: Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an. /Yüan - ch'ao pi-shi/ Wiesbaden 1962. 191 p.
- HP P POPPE, N.: The Mongolian Monuments in hP'agspa Script. Wiesbaden. 1957. Glossary pp. 118-133.
- IMI IBN MUHANNA szótárának istambuli kézírata /adatait ld. MA-nál/
- IMM MELIORANSKIJ, P.: Arab filolog o mongol'skom jazyke. Zapiski Vostočnogo Otdela Russkogo Archeologičeskogo Obščestva. XV. /1904/ pp. 107-157.
- IrMo irodalmi mongol
- kalm RAMSTEDT, G.J.: Kalmükisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno- Ugricae III. Helsinki 1935.
- KMo középmongol
- Kow KOWALEWSKI, O.: Mongol'sko-russko-francuzskij slovar' I-II-III. Kazan' 1844.
- L LESSING, F.D.: Mongolian-English Dictionary. Bloomington, Indiana 1973.
- LHy LEWICKI, M.: La langue mongole des transcriptions chinoises du XIVe siecle. Le Houa-yi yi-yu de 1389. Wroclaw, 1959. 89.p.
- LP POPPE, N.: Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift. Izvestija Akademii Nauk SSSR. 1927. pp. 1251-74., 1928. pp. 55-80.
- MA POPPE, N.: Mongol'skij slovar' Mukaddimat Al-Adab I-II. Moskva - Leningrad 1938.
- VI LIGETI, L.: Un Vocabulaire mongol d'Istanboul AOH XIV. /1962/ pp. 3-99.

Tatár adatok

- tat tatár: Tatarsko -russkij slovar'. Moskva 1966.
tatA AHATOV, G.H.: Dialekt zapadosibirskih tatar.
Ufa 1963. 194 p.
tatAhm AHMET'JANOV, R.G.: Sravnitel'noe issledovanie...
ld. 20. jegyzet
tatAzn AZNAGULOV, R.G.: K harekteristike terminov
rodstva... ld. 19. jegyzet
tatB BALINT G.: Kazáni tatár nyelvtanulmányok.
Budapest. 1877.
tatG GIGANOV, S.J.: Slovar' rossijsko-tatarskij, sob-
rannyj v'Tobol'skom glavnom narodnom ucilisc.
Sanktereburg. 1804.
tatDS Tatar telenen dialektologik süzlege /sost.
L.T. MAHMUTOVA/ Kazan 1969.
tatP Tatarskoj slovar'i kratkaja tatarskaja gramma-
tika v' Pol'zu obučasjuščagosja pri Kazanskikh
gimnazijah... /Pervyj russko-tatarskij slovar',
sost. učitelem Sagitom Hal'finym v 1785/
tatR RADLOFF, W.: Versuch eines Wörterbuches der
Türk-dialecte I-IV.

Egyéb rövidítések

- ÖLÖ RÄSÄNEN, M.: Die Tschuvassischen Lehnwörter...
ld. 13. jegyzet
IMCS POPPE, N.: Introduction to Mongolian Comparative
Studies. MSFOU 110. Helsinki 1955. 300 p..
JeE JEGOROV, V.G.: Etimologičeskij slovar... ld.
27. jegyzet
KEJCS RÓNA-TAS András: Középmongol eredetű... ld. 8.j.

- MEKS ZAJACZKOWSKI, W.: Die mongolischen Elemente...
ld. 4. jegyzet
- PCC POPPE, N.: Die mongolischen Lehnwörter... ld. 6.j.
- REW RÄSÄNEN, M.: Versuch eines etymologischen Wörter-
terbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969.

LÉNÁRT ESZTER

A tatár mássalhangzórendszer történetéhez
a tatár nyelvjárások orosz jövevényszavai
alapján

A tatár nyelvészeti kutatások történetében Abunzjanov könyve az egyetlen olyan átfogó munka, amely a tatár nyelv orosz jövevényszavait dolgozza fel¹. Bár a kérdést több oldalról megvilágítva, részletesen tárgyalja, mégis meglehetősen elnagyolt képet kapunk például az átvételek hangtanát illetően. Utalásokat találunk Bálint Gábornál², s Bogorodickij a tatár nyelvvel foglalkozva néhány oldalt szentel a tatárba került orosz jövevényszavak hangtani kérdéseinek³. A kérdést érintette Thomsen⁴, Poppe⁵ és a SzTLJa⁶.

A jövevényszavak átvételének részletes hangtani vizsgálata szempontokat nyújt nyelvtörténeti vizsgálódások - a tatár nyelvjárások kialakulása és történeti viszonyuk tisztázása számára.

E dolgozat a tatár nyelvbe került orosz jövevényszavak szókezdő mássalhangzóit vizsgálja⁷.

A TATÁR MÁSSALHANGZÓRENDSZER

Explozivák: p, b, t, d, k, g, q

Spiránsok: f, /v/, w, s, z, š, /ž/, /šč/, ɣ, χ, x, /h/

Affrikáták: č, ɟ, /c/

Likvidák: l, r

Nazálisok: m, n, ŋ

A zárójelben lévő hangok csak jövevényszavakban fordulnak elő. Az f az arab és a perzsa jövevényszavak hatására került be a fonémarendszerbe, de már /pl. tremuláns hangkörnyezetben/ tatár szavakban is előfordul p helyén: tufraq ~ tupraq 'föld' < *topraq yafrag 'levél' < *yapraq yefäk 'selyem' < *ipäk. Eredeti tatár szavakban szókezdő helyzetben csak a következő hangok állhatnak: b, t, k, q,

s, š, ʃ, ʒ, m, bár néhány esetben d- áll szókezdő helyzetben, s ez a jelenség, úgy tűnik, nem új⁸. Ujabbnak tűnik viszont a b- szórványos zöngétlenedése, mely az arab és perzsa jövevényszavak hatásával magyarázható, ld. ⁸bičaq > pičaq 'kés'⁹. Szókezdő helyzetben ezeknek a hangoknak mindmáig alacsony a megterheltsége.

AZ OROSZ MÁSSALHANGZORENDSZER

Az orosz mássalhangzók kétféle fonematikus variánsera oszlanak: kemény és lágy mássalhangzókra.

<u>p</u> , <u>p</u>	<u>b</u> , <u>b</u>	<u>x</u> , <u>x</u>	
<u>t</u> , <u>t</u>	<u>d</u> , <u>d</u>	<u>č</u>	
<u>k</u> , <u>k</u>	<u>g</u> , <u>g</u>		<u>ʒ</u> , <u>ʒ</u>
<u>f</u> , <u>f</u>	<u>v</u> , <u>v</u>		<u>z</u> , <u>z</u>
<u>s</u> , <u>s</u>	<u>z</u> , <u>z</u>		<u>m</u> , <u>m</u>
<u>š</u>	<u>ž</u>		<u>n</u> , <u>n</u>
<u>c</u>			<u>l</u>

A TATÁR NYELVJÁRÁSOK

A tatár nyelvben három nyelvjárási csoport különíthető el: 1./ Középső /kazányi/ 2./ Nyugati /miser/ 3./ Keleti /szibériai/¹⁰.

1. Középső nyelvjárások

Ez a csoport sok nyelvjárásra oszlik, s nagyobbak a különbségek közöttük, mint a miser nyelvjárások között. Ennek töbtek között az az oka, hogy nagy területen beszélnek, s hogy az e nyelvjárásokat beszélők hosszú idő óta különböző népcsoportokkal - mordvinokkal, cseremiszekkel, baski-rokkal, osuvasokkal és oroszokkal - élnek egymás mellett. Egy részük megkeresztelkedett, s így az oroszokkal szoro-

sabb kulturális kapcsolatba került.

Hangtani sajátosságok: a./ az uvuláris hangok megléte

/q, ɣ, x, ŋ/

b./ a č, ǰ nem affrikáták, inkább spiránsok

c./ y + V_{vel} j̣ + V_{vel}

d./ q x

2. Miser nyelvjárások

Ez a nyelvjáráscsoport jóval egységesebb, mivel kevésbé érintkeztek más népekkel, s a széttelepedésük is késői /16. sz. eleje/. Két alcsoportra oszthatók: č-ző nyelvjárások /tmn, lmb, kuzn, xvl, mäl, m-kar, o-miš/ és c-ző nyelvjárások: srg, čpr, bayk.

Hangtani sajátosságok: a./ q, ɣ, x helyén k, g, x

b./ Szókezdő helyzetben nincs j̣, csak

ɣ

c./ A č, ǰ affrikáták¹¹

AZ OROSZ SZÓKEZDŐ MÁSSALHANGZÓK MEGFEJELESEI A TATÁR NYELVJÁRÁSOKBAN

1. or. p-, p- /n, n^b /

120 orosz szó 248 féle változatban 545 nyelvjárási előfordulással.

Döntő többségben megőrződött a zöngétlen zárhang: or. paliča → palica 'otval, lopatka dlja očistki lemexa soxi ili pluga' /tmn, lmb, kuzn/¹² 226 változat 507 nyelvjárási előfordulással. Élesen elkülönül a két nyelvjárási csoport: a miser nyelvjárások egyetlen egy szó kivételével megtartották a szókezdő p-t, míg a középső nyelvjárásokban szorványosan zöngés szókezdő b- is előfordul, ld. or. paj → bay 'dolja, paj' /t.ya, kaz. arla, mäl/ - 6 orosz szó 11 változata összesen 17 nyelvjáris előfordulással. Az egyetlen

zöngés szókezdőjü miser adat pontosan megegyezik egyes középső nyelvjárásokban található alakokkal. Az or. plan --> flant /böre/ szókezdő f- hangja hiperurbánus jelenség. Egy szó: pogreb több nyelvjárásban p-nel fordul elő, ld. näwräp /mäl, čst, t.ja, ornb, o-miš/, nügräp /mäl/ és nügäräp /m-kar/, de előfordul b-vel is, ld. bügräp /ečk, gäy/ és p-vel, ld. pabrik /nokr/, pugar'ap /kuzn, xvl, čst, bayk/, pobrek /nokr/, pugr'ap /o-miš/, pugräp /tmn, mäl, srg, čpr/, pu'rip /kas/, pügräp /čst, mäl, čpr, ornb/, tehát egy nyelvjárásban több alakban is.

2. or. b-, b- /f. f. /

26 orosz szó 52 féle változatban 91 nyelvjárási előfordulással.

A szavak többségében megmaradt a b-, ld. or. beljanka --> bilänke /gäy, ečk/ 'belyj grib' és további 39 változat 68 nyelvjárási előfordulással. Azonban 6 orosz szó 9 változatánál /19 nyelvjárási előfordulással/ szókezdő p-t találunk, pl. or. brus --> poris, porus /minz, böre, gäy/ elsősorban a középső nyelvjárásokban. Az or. boloto szó előfordul szókezdő m-mel is, ld. mulata /m-kar/ és mullata /t.ya-k.t /.

3. or. t-, /t /

15 orosz szó 25 féle változatban 63 nyelvjárási előfordulással.

A tatár szavak többségében megmaradt a t-, pl. or. tarelka --> tälinkä, tärikä /gäy/ és további 18 változat 51 nyelvjárási előfordulással. Szórványosan előfordul zöngés szókezdő is, elsősorban a középső nyelvjárásokban: or. tavro --> dabra /gäy/ - összesen 3 orosz szó 3 nyelvjárási előfordulással. Egy orosz szó átvételénél k- szókezdőt találunk: or. tarantas --> karantas /zäy-krš, bär, nokr/.

4. or. t- /Tt/

7 orosz szó 25 féle változatban 18 nyelvjárási előfordulással.

3 orosz szó 5 változatban 10 nyelvjárási előfordulással t- szókezdővel fordul elő, pl. or. tjuk --> toq /ečk, k-uf/ 'mešok', 3 orosz szó 4 változatban 6 nyelvjárási előfordulással č-vel található, pl. or. t'erka --> čurka /m-kar, čst-krš/ ill. čürkä /gäy/. Egyedül a čpr. nyelvjárás őrizte meg a t-t két szóban: or. t'etka --> t'uka 'rodnaja sestra' és or. tjarka --> t'are.

5. or. d- /g /

16 orosz szó 22 féle változatban 48 nyelvjárási előfordulással.

Egyetlen orosz szót találunk csak zöngétlen szókezdővel 2 változatban 17 nyelvjárási előfordulással a miser nyelvjárásokban, ld. or. dušno --> tušna. Egyébként mindenütt d- szókezdőt találunk: or. dostion --> dastuyin.

6. or. d- /gb/

4 orosz szó 5 féle változatban 7 nyelvjárási előfordulással.

Ebből 4 változatot d-, egyet pedig l- szókezdővel találunk /egyazon nyelvjárásban/: or. derjuga --> diruga /srg, ečk/ és leruga /srg/.

7. or. k-, k- /K, Kb /

76 orosz szó 138 változatban 204 nyelvjárási előfordulással. A szavak döntő többségében k- szókezdőt találunk, pl. or. kvašnja --> kašne /nokr, glz/ 'kaduška', összesen 122 változat 186 nyelvjárási előfordulással. 6 változatban, 8 előfordulással q- szókezdőt találunk a középső nyelvjá-

rásokban, pl. or. karandas → qārendāš /kaz.ar-mam, t.ya-k.t/, 6 változatban 6 előfordulással g- szókezdőt találunk a miser nyelvjárásokban, pl. or. karatnik → garitna /tmn/, 2 változatban /3 nyelvjárási előfordulással/ x- szókezdőt találunk a miser nyelvjárásokban, pl. or. kukol' → xuxal' /kuzn/. Egy példa van glottális zár kezdettel: or. kočerga → čüčer^ci /kas/ és egy példa d- szókezdővel: or. kruzka → daruški /t.ya-trx/.

8. or. g-, g- /1, 2b/

31 orosz szó 95 változatban 156 nyelvjárási előfordulással.

Döntő többségük g- /ill. egy adatban y- / szókezdettel található, pl. or. gvozd' → giviz /kuzn/, összesen 90 változat 145 nyelvjárási előfordulással, de a középső nyelvjárásokban előfordul k- szókezdet is, pl. or. gostinac → küčtänäč /kaz.ar-krš, kaz. ar-döb, t.ya, kmšl/ 3 változatban 9 nyelvjárási előfordulással. A miser nyelvjárásokból zöngétlen szókezdőre csak egy példánk van: küstänäč /xvl/.

9. or. f-, f- /q, qb/

4 orosz szó 9 változatban 14 nyelvjárási előfordulással.

Ebből 7 változatban /4 orosz szó 7 nyelvjárási előfordulással/ p- a szókezdő, pl. or. fartuk → partuk /srg/, egy változatban 3 nyelvjárási előfordulással megmaradt az f-: fartik /tmn, kuzn, srg/. Egy változatban 4 nyelvjárási előfordulással k- szókezdőt találunk: or. fitil' → kiltä /t.ya/ /de tatár köznyelvi filtä!/.

10. or. v-, v- /b, b^h/

38 orosz szó 89 féle változatban 209 nyelvjárási előfordulással.

Elsősorban a miser nyelvjárásokban megmaradt a v-, pl. or. valek ---> valük /kuzn/ összesen 41 változatban, ebből csak 4 a középső nyelvjárásokban. A középső nyelvjárásokban a v-t elsősorban b- helyettesíti, pl. or. vagon ---> bayun /minz, böre/ összesen 16 változatban /19 változattól/ 29 nyelvjárási előfordulással. A középső nyelvjárások ezen kívül még helyettesítik 1° w-vel, pl. or. valek ---> wäläk /t.ya/ - 3 változat 12 nyelvjárási előfordulással; a miserben erre csak egy példa van, 2° p-vel, pl. or. venik ---> pindek, pinnek /minz/ - két változat 2 nyelvjárási előfordulással; a miserben erre nincs példa, 3° m-mel, pl. or. venik ---> milnek /kaz.ar-mam/ 6 változat 13 nyelvjárási előfordulással, míg a miserben 4 változat 4 előfordulással, 4° g-/ɟ-vel, pl. or. voobšče ---> ɟupči; g- szókezdőre a miserben csak egy példa van. Egy példa van a gäy nyelvjárásban a vo- ---> ü- hanghelyettesítésre: or. vovse ---> üpčä, ez tulajdonképpen a v- ---> w- kategóriájába tartozik. Sok esetben a v- a szóeleji mássalhangzó torlódások miatt eltűnt, főleg a miser nyelvjárásokban

11. or. g- /c /

31 orosz szó 61 változatban 104 nyelvjárási előfordulással.

Az orosz g- a tatárban is g-, pl. or. salfetka ---> sal-fit /cšt/ néhány kivételtől eltekintve, melyek a hangkörnyezet hatására változtak meg. 1° or. svod ---> zbut a zöngés -v- hatására. 2° or. sanočka ---> čänäčkä /ngb-krš/, čänäškä /kaz.ar-krš, zäy.krš, alb-krš/ és or. sanice ---> čänisä /kas/ az orosz č, ill c hatására lett a tatárban č-. Az izes-, is-, ic- szókezdetek az orosz szavak szóeleji mássalhangzó torlódásának feloldásai, pl. or. sboina ---> izbuy /kaz.ar-ls/, or. svod ---> izbut /t.ya-trx, čpr, čst/, or. snast' ---> ičnač /gäy/ 'ručnoj tkackij stanok', or. skam'ja ---> eskämiyä /kaz.ar-lš, čpr/, or. sxod ---> iskut /böre/.

12. or. g- /ct /

17 orosz szó 29 féle változatban 50 nyelvjárási előfordulással.

č-t találunk elsősorban a középső nyelvjárásokban, pl. or. semja → čimä /nokr, glz, k-uf/, összesen 22 nyelvjárási előfordulásból 19-ben, 3 helyen fordul elő a miserben. g-t elsősorban a miser nyelvjárásokban találunk, pl. or. svjaz' → sevüz /tmn/ 24 előfordulásból 19-ben. Az eč- az orosz szóban lévő mássalhangzó torlódás feloldása: or. slega → ečliyä /gäy/ 'perekladina na cerlake'.

13. or. z- /y /

21 orosz szó 33 féle változatban 46 nyelvjárási előfordulással.

Többségük z- szókezdővel található, pl. or. zaval → zäbäl /ornb/ 'skam'ja složennaja iz samannyx kirpičej' összesen 25 változat 37 nyelvjárási előfordulással. Csak a középső nyelvjárásokban előfordul 1° ž-, pl. or. zastup → žastug /kaz.ar-krš, kaz.ar-döb/ 2 változatban 3 előfordulással; 2° g- 1 előfordulás: or. zaponka → gäpün /gäy/; 3° č- 2 szó a minz. nyelvjárásban - ezt baskir hatásnak kell tulajdonítanunk, pl. or. zontik → čuntik; 4° két változatban d-t találunk, ld. or. zastup → dastup /nokr/ és dastuk /kaz.ar-mam/.

14. or. z- /y' /

3 orosz szó 3 féle változatban 17 nyelvjárási előfordulással.

A miser nyelvjárásokban minden esetben z-t találunk, pl. or. zipun → zibin, összesen 14 variáció; a középső nyelvjárásokban ž-t, pl. or. zerno → žurna /kaz.ar-mam, t.ya-k.t, minz/.

15. or. š- /w /

15 orosz szó 19 változatban 30 nyelvjárási előfordulással.

Mindkét nyelvjáráscsoportban š- szókezdőt találunk, pl. or. šavka ---> šawka /or-miš/ 'malen'kaja sobaka, mos'ka'. A č- szókezdőre mindkét nyelvjárás-csoportban csak egy-egy példa van: or. šaška ---> časka /tmn/ 'šaški dlja samovar-ja' és or. šipčy ---> čepeš /minz/.

16. or. ž- /x /

9 orosz szó 13 féle változatban 35 nyelvjárási előfordulással.

Mindkét nyelvjáráscsoportra az a jellemző, hogy megmaradt a ž- szókezdő, pl. or. želob ---> žulap /kaz.ar-mam, kas, t.ya, minz/. Kivétel ez alól két szó, amelyet j-vel találunk egy miser ill. egy középső nyelvjárásban: or. želob ---> julap /čst, kas/.

17. or. šč- /u₄ /

2 orosz szó 2 féle változatban 6 nyelvjárási előfordulással.

Az egyik változat šč- szókezdővel található, egy előfordulás: or. ščekolda ---> čakul /kuzn/; a másik változat ešt- szókezdővel, pl. or. šči ---> ešti /kaz. ar-ätn/ 'goroxovoe ili čečevičnoe pjure'. A tatár nyelvjárások azt mutatják, hogy az or. šč- az átadó nyelvjárásokban két mássalhangzó kapcsolata, és nem šš, s a tatárban egy magánhangzóval feloldották a mássalhangzó torlódást.

18. or. j- /ü /

10 orosz szó 17 féle változatban 32 nyelvjárási előfordulással.

Többségükben megmaradt a y- szókezdő, pl. or.

jaičnica → jaisniča /kuzn, xvl/. 2 változatban 12 orosz szó/ ja- szókezdő található, a középső nyelvjárásokban, pl. or. jama → jam /minz/.

19. or. x- /x/

4 orosz szó 7 féle változatban 16 nyelvjárási előfordulással.

Egy részüknél szókezdő x-t találunk, pl. or. xol → xut /čst, mál/ 2 orosz szó, 5 változat 9 előfordulással/, más részüknél k-t, pl. or. xoloda → kaluda /kuzn, xvl, čst/ 2 változatban 6 előfordulással. A minz nyelvjárásban valánis q-t találunk: or. xutor → qutar.

20. or. č- /t/

13 orosz szó 34 féle változatban 61 nyelvjárási előfordulással.

Döntő többségükben megmaradt a szókezdő č-, ld. or. čarka → čarčā /ngb-kzš/ 'pjunka s nožkoj' összesen 29 változatban 47 nyelvjárási előfordulással, mind a 13 orosz szó. A középső nyelvjárásból van példánk č- szókezdőre, ld. or. česanki → sačinkā /minz/ 1 orosz szó 3 változatban 5 előfordulással; č- szókezdőre, pl. or. čurka → šučikā /kaz.ar-blit, kaz. ar-mam/ összesen 2 orosz szó 2 változatban 8 előfordulással. A srg miser nyelvjárásban egy példa van c- szókezdőre: or. čarka → carka.

21. or. c- /u/

3 orosz szó 17 féle változatban 38 nyelvjárási előfordulással.

A nyelvjárásokban elsősorban č- szókezdőt találunk, pl. or. caplja → čēplā /xvl, mál/ összesen 33 előfordulással, de c- szókezdő is található pl. or. cen → šēp /gäy/ 2 változatban 2 előfordulással; és c-, pl. or.

cep + tat. agač → sabagač /lmb/. Feltűnő, hogy nincs példa g- szókezdőre a miser nyelvjárásokban. Lehetséges, hogy a szavak egy része orosz nyelvjárási č-zést tükröz.

22. or. l-, ḷ- /l, ḷ/

29 orosz szó 63 változatban 149 nyelvjárási előfordulással.

A szavak nagy részében megmaradt a szókezdő l- min-két nyelvjáráscsoportban, pl. or. lavka → lawka /m-kar/, összesen 52 változatban 108 nyelvjárási előfordulással. A szavak egy csoportjánál protetikus e ill. i hang található, pl. or. lapša → elākšā /miser/ és ilaqsa /kaz.ar-krš/. 2 példa van n- szókezdőre, ezek egyikét a szóbelseji nazális indukálta: or. lampa → nampa /kaz.ar-mam, bār/. Egy szóban szókezdő ḷ-t találunk: or. laska → ḷātca /böre/.

23. or. r-, ṛ- /r, ṛ/

9 orosz szó 17 féle változatban 27 nyelvjárási előfordulással.

Nagyobbik részénél megmaradt az r- szókezdő, pl. or. rodnik → ratnik /kuzn, tmn/, összesen 6 orosz szó 10 változata 17 nyelvjárási előfordulással. Protetikus magánhangót csak a miser nyelvjárásokban találunk /e, i, o/, pl. or. rydvan → irudvan /čst/, összesen 5 változatban 8 előfordulással. Két esetben n- szókezdőt találunk, ezek egyikében az n- a szóvégi nazális hatásával magyarázható: or. rydvan → nadvan /t.ya-k.t/.

24. or. m-, ṃ- /m, ṃ/

43 orosz szó 100 változatban 156 nyelvjárási előfordulással.

Mindenhol szókezdő m-t találunk: or. malek → mālūk /t.ya-trx/ 'vid melkoj, dlinoj ne bolee lo sm, besčusčatoj

riby'. Az orosz mox egyes nyelvjárásokban n- szókezdővel is előfordul: newek/čst/, nüwek /arg, čst, mäl/ és nük /čst/.

25. or. n- /n/

19 orosz szó 43 változatban 99 nyelvjárási előfordulással.

Tulnyomó többségben a tatár szavakban is n- szókezdőt találunk, pl. or. navoz → nawiz /čst, o-miš/ összesen 17 orosz szó 34 változatban 72 nyelvjárási előfordulással. A középső nyelvjárásokban előfordul 1° l-, pl. or. nosilki → lacinki /kaz.ar/ összesen 2 orosz szó 6 változat 25 nyelvjárási előfordulással, és or. nalim → lälim /gäy/. Mindegyik esetben a szóbelseji -l- indukálta a változást - az első esetben hangátvetést; 2° m-, pl. or. naličnik → manišnik /minz/ összesen 2 változat 2 nyelvjárási előfordulással.

26. or. n- /n/

4 orosz szó 7 változatban 12 nyelvjárási előfordulással.

Két kivétellel az or. n- tatár megfelelője n- a nyelvjárásokban, pl. or. nemec → mimeč /minz/ 'umnyj, znajuščij, delovityj'.

AZ OROSZ SZÓKEZDŐ MÁSSAIHANGZÓK MEGFELELESEI A TATÁR NYELV-
JÁRÁSOKBAN

Összefoglaló táblázat¹³

orosz C-	Általában		Egyéb	orosz C-	Általában		Egyéb
	Középső	Miser			Középső	Miser	
p-, p-	p- /b-/	p-	f- /böre/ n-/t.ya, c/ p-/kuzn, čst, xvl/ m-/t.ya- k.t, m-kar/ d-/gäy, srg, čst/ k-	z-	z-	z-	--
b-, b-	b- /p-/	b-		š-	š-	š-	č-/minz, tmn/
t-	t-	t-		ž-	ž-	ž-	ž-/kas, o-mis/
t-, č-	t-, č-	t-, č-	-	šč-	ešt-	č-, ešt-	-
d-	d-	t-/d-/	-	c-	c-	c-	š-/gäy, glz/ s-/k.ar- blt.lmb/ c-/srg/ -
d-, k-	d-, q/g-/	d-/g-, x-/	l-/srg/ o-/kas/ d-/t.ya- trx/ y-/kmšl/	č-	č-/s-, š-/č- 7q-/	š-, k-	-
g-, g-	g-/k-/	g-		ž-, l-	y-, ž-	y-/žl-/	n-/bär, kaz.ar- mam/ mäl/ ž-/böre/ n-/gäy, t.ya-kt/
f-, f-	p-/k-/	p-/f-/				ežl-/	
v-, v-	b-/v-, w-, v-/b-, m-/	v-/b-, m-/	y-/kmšl/ w-/mäl/ g-/kuzn/ z-/t.ay, čpr/ č-/ngb-krš, zäy-krš, alb-krš/	r-, r-	r-	r-/er-, lr-, or-/	
s-	s-	s-		m-, m-	m-	m-	n-/mäl, srg, čst/
š-	č-/s-/	s-/č-/	š-/kaz.ar- mam/	n-	n-/l-/	n-	m-/böre, minz/
z-	z-/žl-/	z-	s-/gäy, srg č-/minz/ d-/nokr, kaz.ar- mam/	n-	n-	n-	m-/gäy, minz/

A HANGTANI VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEI

Egészében véve megállapítható, hogy a tatár nyelvjárásokban megőrződtek az orosz szókezdő mássalhangzók. Ugyanakkor olyan tendenciák is megfigyelhetők, amelyek megfelelnek a tatár nyelvjárások fonémarendszerének. A tatár fonémarendszerhez való alkalmazkodás mértéke utalhat egyrészt az átvételek korára, másrészt a nyelvjárás "archaizáló" voltára, vagyis arra, hogy az orosz nyelvi hatás kisebb mértékű a fonémarendszerben.

Két fő szempont adódik, amelyek alapján vizsgálhatók a szókezdő mássalhangzók a jövevénytiszavakban. 1° azoknak a mássalhangzóknek a vizsgálata, amelyek eredetileg nem állhatnak szókezdő helyzetben a tatárban, különös tekintettel a p-re, d-re és g-re. 2° Azoknak a mássalhangzóknek a vizsgálata, amelyek eredetileg nem tartoznak a tatár fonémarendszerbe.

a/ Zárhangok

Érdes jelenség, hogy míg a p- → b- és a g- → k-tendenciája a középső nyelvjárásokban figyelhető meg, a d- → t- inkább a miser nyelvjárásokban. Sőt szórványosan középső nyelvjárásokban az orosz b- szókezdőt p- hanggal helyettesítik. Az orosz szókezdő palatális d- átvétele mindenhol d-.

Az orosz k- szókezdő tatár megfelelőinél nyelvjárási sajátosságok is megfigyelhetők. A középső nyelvjárásokban veláris hangrendű szavakban q-t, ugyanígy a g- hanghelyettesítésnél a kmsl nyelvjárásban veláris g-t találunk.

b/ Réshangok és affrikáták

Eredeti tatár szóban g és ɣ kivételével réshang nem áll-

hat szókezdő helyzetben. Az f hang beilleszkedett a tatár fonémarendszerbe, de szókezdőként tatár szóban egyáltalán nem, s jövevényszavakban is ritkán fordul elő. Ez lehet az oka annak, hogy inkább p- szókezdőket találunk az orosz szókezdő f- helyén, míg az f- csak elszórtan jelentkezik. Ehhez még az is hozzátartozik, hogy az f, mint fonéma, az oroszban is későn alakult ki egyrészt az egyházi nyelv görög nevei és terminusai hatására, másrészt a szóvégi zöngés mássalhangzók zöngétlenedésével. Az oroszban is szinte csak jövevényszavakban fordul elő, s a fonémarendszerben a megterheltsége alacsony.

Az or. v-, ŷ- szókezdőjű szavak átvételében élesen különbözik a két nyelvjáráscsoport. Dento-labiális v hang nincs a tatár fonémarendszerben, s a középső nyelvjárásokban csak szórványosan maradt meg ez a szókezdő. Elsősorban b-vel, m-mel és w-vel igyekeznek helyettesíteni ezt a hangot. Ezzel szemben a miser nyelvjárásokban az esetek többségében v- szókezdőt találunk.

Az or. š- és ž- szókezdők tatár megfelelői hasonló képet mutatnak. Többnyire depalatalizálódtak, de a középső nyelvjárásban szókezdő affrikátákat is találunk. Viszont tudjuk, hogy az affrikáták ezekben a nyelvjárásokban erősen réshang jelleget mutatnak. Érdekes párhuzamot vonhatunk a csuvas š kialakulásával, ahol č /ʃ/ š > š, s a tatárban is a č > š ill. ʃ > ž, és ezekkel a hangokkal helyettesítik az orosz palatális š-t, ill. ž-t. A tatár ʃ és č hangok hasonló változása areális jelenséget mutathat, ahol a zárelem gyöngülésével a hangok a változás első stádiumában állnak.

Az or. č- megfelelései a középső nyelvjárásokban szintén a tat. č réshanguságára utalnak - váltakozik a č és az š szókezdő, ami lényegében a két szókezdő hasonló minőségére mutat.

Az or. x-, ill. j- átvétele szintén tükrözi a két nyelvjárási csoport közti különbségeket: a x a középső nyelvjárásokban előfordul veláris g- szókezdővel, míg a miser nyelvjárásokban k-val; a j pedig szórványosan j- a középső nyelvjárásokban veláris magánhangzók előtt.

c/ Likvidák és nazálisok

Szókezdő helyzetben r, l és n nem állhat. Mégis inkább a miser nyelvjárásokra jellemző az, hogy protetikus magánhangzó áll a szókezdő r-, l- előtt. A középső nyelvjárásokban l- előtt szórványosan, r- előtt egyáltalán nem találunk protézist. Az n- előtt viszont egyik nyelvjárásban sem áll protetikus magánhangzó.

JEGYZETEK

1. E.M. AHUNZJANOV, Russkie zaimatvovanija v tatarskom jazyke, Kazan 1968
2. BÁLINT Gábor, Kazáni-tatár nyelvtan, Budapest 1877 pp. 20-21
3. V.A. BOGORODICKIJ, Vžedenie v tatarskoe jazykcznanie v svjazi s drugimi tjurkskimi jazykami, Kazan' 1934
4. Philologiae Turcicae Fundamenta I. Wiesbaden 1959 pp. 408-412
5. M. POPPE, Tatar Manual, Bloomington 1968
6. Sovremennij tatarskij literaturnyj jazyk, Moskva 1969 p. 88
7. Ez a dolgozat része készül, a tatár nyelv orosz jövevényszavait feldolgozó nagyobb dolgozatoknak. Alapjául a tatár nyelvjárási szótárból /Tatar telenen dialektologik süzlege, Kazan 1969/ kicédulázott orosz jövevényszavak szolgáltak, szám szerint 1162 tatár szó, mely 574 orosz szó átvétele. A dolgozat terjedelmi korlátai miatt a szómutatót nem mellékelhettem, ezért az egyes hangok tárgyalása során a jelenségekre csak egy példát hozok, és közlöm, hogy összesen hány példa van rá. A tendenciák így világosan kirajzolódnak majd.
8. SCHÜTZ Ödön, AOH 25 /1972/ 369-381
9. Érdemes megjegyezni, hogy a b- szórványos zöngétlenedésére más török nyelvekben is van példa, ld. oszm. pek < bek "nagyon", parmak < barmaq "ujj" - sőt, ugyanazokban a szavakban is mindkét nyelvben, pl. tat. peşer - oszm. pişir - *bişür - 'süt /ételt/'
10. Mivel a tatár nyelvjárási szótár a középső és a miser nyelvjárások szókészletét tartalmazza, a dolgozatban nem foglalkozom a keleti nyelvjárásokkal.

11. Orosz jövevényszavakat vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Volga-vidék orosz nyelvjárásait. Helyszüke miatt mégsem áll módomban itt foglalkozni velük, mivel igen bonyolult képet mutatnak, azonban konkrét eseteket vizsgálva figyelembe veszem az orosz nyelvjárási sajátosságokat, amennyiben erre szükség lesz.
12. A tatár szó jelentését akkor adom meg, ha eltér az átadó orosz szó jelentésétől.
13. Zárójelben a lényegesen kevesebb számú, de mégis tendenciát mutató hangok állnak, az "egyéb" kategóriában pedig az egyedi előfordulások.

A TATÁR NYELVJÁRÁSOK RÖVIDÍTÉSÉNEK A JEGYZÉKE

a/ Középső nyelvjárás

alb-krš	- alabugai nyj /keresztény tatárok/
bär	- bärängei nyj /Mari ASzSzk/
böre	- börei nyj /Baskir ASzSzk/
gäy	- uráli tatárok nyj-a /Permi terület/
glz	- glazovi nyj /Udmurt ASzSzk/
zäy-krš	- zäyi keresztény tatárok /Tatár ASzSzk/
kaz.ar.	- Kazányon tuli nyj-ok
kaz.ar.-blt	- baltaci nyj
kaz.ar.-döb	- döb"jäzi nyj
kaz.ar.-krš	- Kazányon tuli keresztény tatárok
kaz.ar.-lš	- layiši nyj
kaz.ar.-mam	- mamadiši nyj
kaz.ar.-ätn	- ätnäi nyj
kas.	- kasiymi nyj /Rjazanyi terület/
kmšl	- kamišlii nyj /Kujbisevi terület/
k.-uf	- krasnoufimi nyj /Szverdlovszki terület/
minz	- minzäläi nyj /Tatár ASzSzk és Baskir ASzSzk/
ngb-krš	- nagaibäk keresztény tatár nyj /Cseljabinszki terület/

nokr	- nokrati nyj /Kirovi terület/
ornb	- orenburgi terület nyj
t.ya	- a Tatár ASzSzk hegyvidéki nyj-a
t.ya-krš	- podberezinii nyj
t.ya-k.t	- Káma torkolatmenti nyj
t.ya-trx	- tarxani nyj
čst-krs	- a Kámántul keresztény tatár nyj-a /Tatár ASzSzk/
ečk	- eckeni nyj

b/ Miser nyelvjárás

bayk	- baykibaši nyj /Baskir ASzSzk/
kuzn	- kuznyecki nyj /Penzai terület/
lmb	- lämbräi nyj /Penzai terület/
m-kar	- a mordva-karatájok nyj-a /Tatár ASzSzk/
mäl	- mäläkäsi nyj /Uljanovszki terület/
o-miš	- az orenburgi terület miser nyj-a
arg	- sergači nyj /Gorkijiterület/
tmn	- temnikovi nyj /Mordvin ASzSzk/
xvl	- xvalini nyj /Uljanovszki terület/
čst	- čistaji nyj /Tatár ASzSzk és Kujbisevi terület/
čpr	- čüprälei nyj /Tatár ASzSzk és Csuvas ASzSzk/

MOLNÁR ÁDÁM

A honfoglaló magyarság ekéjének altáji háttere

A magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavaink jelentős része a földművelés fogalmkörébe tartozik. Az árpa, buza, eke, sarló stb. szavaink a török népeknek a honfoglalás előtti magyarság földművelésére gyakorolt döntő hatásról tanuskodnak, ezért a török földművelés régiségének jellemző vonásainak vizsgálata a magyar őstörténet szempontjából is jelentős. A kérdés török szempontu vizsgálatát megnehezíti az a tény, hogy a legrégebbi török nyelvemlékekben - ezek jellegénél fogva - kevés földművelésre vonatkozó adatot találunk, hosszabb összefüggő szöveg pedig egyáltalán nem áll rendelkezésünkre.

Dolgozatomban a Wu-t'i Ching-wen chien, Pekingi ötnyelvű szótár földműveléssel kapcsolatos fejezeteinek egyikével, illetve annak is egy részével foglalkozom. Ez a szótár XVIII. századi nyelvi anyagot tartalmaz, első kiadása az 1800 körüli években jelent meg Pekingben.¹ Anyagát - kínai szótárszerkesztési hagyományokat követve - tematikus rendbe gyűjtötték össze a mandzsu birodalom öt fontos nyelvén: mandzsu, tibeti, mongol, turki és kínai nyelven. Ez az elrendezés egy adott szó kikeresését megnehezíti ugyan, de kiválóan alkalmas egy-egy részterület terminológiájának vizsgálatára.²

A Wu-t'i-nak az a fejezete, amellyel itt foglalkozni fogok, 44 földműves szerszám, illetve azok részeinek felsorolását tartalmazza /Wu-t'i II pp. 2938-39/. A felsorolásban - több-kevesebb pontossággal - az eszközök olyan sorrendben következnek egymás után, ahogy a gabonatermesztés munkafolyamatában szükség van rájuk: az eke és részeinek elnevezései - a vetésnél használt szerszámok - sarló - a nyomtatásnál és cséplésnél használt szerszámok - örlőkövek, kölyü, mozsár - szelelőrosta, sziták - vizimalom. A felsorolás a madárijesztővel ér véget. Ebben a dolgozatomban

ezek közül csak az ekével foglalkozom. Mielőtt azonban a szóanyag vizsgálatára rátérnék, fel kell vetni néhány módszertani kérdést.

Szó és tárgy kapcsolat vizsgálatának ismert problémája az a tény, hogy az idők folyamán változó tárgyat lényegileg azonos szó jelölheti. Így viszonylag bonyolult földműves eszköz, mint az eke közelebbről való meghatározásának egyik lehetősége akkor adódik, ha ismerjük, milyen részei voltak. Ilyen lehetőség kínálkozik a Wu-t'i említett fejezetének elején, ahol az 'eke' említését részeinek felsorolása követi. További segítséget nyújt, hogy ez több nyelven is szerepel, melyek egymást magyarázzák.³

A dolog azonban nem ilyen egyszerű. A következő problémákkal kell számolnunk: 1° A Wu-t'i korábbi kínai szótárszerkesztési hagyományokon alapul, a felhasznált kínai szójegyzékek befolyásolhatták a szókészlet összeállítását. 2° Lehet, hogy a felsorolás nem teljes: a mandzsu ekének lehettek olyan alkotórészei, amelyek elnevezését a felsorolás nem tartalmazza. 3° Egy alkatrésznek több elnevezése is lehet./Az eke a magyar terminológiában például a csoroszlya, a csótár, a hosszúvas, a kisvas ugyanazt jelenti./ Ezek közül kettő vagy több is szerepelhet a felsorolásban, de ugyanazt az alkatrészt jelölik. 4° A mandzsu ekének lehet olyan alkatrésze, amely nincs meg a mongolok és turkik ekéjén. Ekkor a szótár összeállítóinak döntenük kellett, mit csináljanak a mandzsu szóval

- nem fordítják le

- körülírják

- alaki vagy funkcióbeli azonosság alapján egy más szót irnak be. 5° Egy alkatrész megvan mindhárom ekén, de azok nem teljesen azonosak. 6° Egy alkatrész megvan a mongol vagy turki ekén, de nincs meg a mandzsuban. Ebben az esetben

- mivel egy adott mandzsu szójegyzéket kellett a mongol és turki szavakkal kiegészíteni - az alkatrész elnevezése a felsorolásból kimaradt.

Ezeket a lehetőségeket a szóanyag vizsgálatánál figyelembe kell vennünk. Azt valószínűnek tartjuk, hogy az eke részeinek felsorolásában a legfontosabbak elnevezései megvannak, és ezek alapján a mandzsuk ekéjére vonatkozó ismeretekhez juthatunk, de a szójegyzék mandzsu szempontu összeállítása miatt a mongolok és turkik ekéje nem rekonstruálható.

Célszerűnek látszik, ha a szóanyag vizsgálata előtt áttekintjük az ekére vonatkozó néprajzi kutatások eredményeit. Az ekék típusairól azok elterjedéséről, kialakulásáról hatalmas monográfiák állnak a rendelkezésünkre.⁴ A minket érdeklő területre vonatkozólag Haudricourt-Delamarre⁵, Werth⁶ és Leser⁷ művei alapvetőek. Ezek alapján a következőket mondhatjuk: Belső-Ázsia Ny-i felén az igáseke fordul elő. Ennek az eketípusnak egyenes gerendelye van, ez szarvba furt lukakba illeszkedik. A szarv lefelé egy rövid talpban folytatódik, ennek végén van az ekevas. A gerendely végén van az iga, ebbe rendszerint két állatot fognak. Werth szerint az "Innerasiasche Pflugbauprovinz" épp ennek az eketípusnak az elterjedése alapján határozható be /Werth i.m. p. 350/. Erre az eketípusra példákat láthatunk Werth p. 164, Leser p. 364-365. Elterjedése: a mai India, Pakisztán, Afganisztán, Irán területén, a Kazak-steppe, DNy-Szibéria, Turkesztán, Tibet Ny-i és középső része.

Belső-Ázsia K-i része és Mandzsúria egy másik, a K- és DK-ázsiai areába tartozik, ahol az un. "négyzetes" eketípus fordul elő. Ennél a típusnál az eketalp, a szarv, a gerendely, és egy függőleges farész /kb. a köldök/ jellegzetes négyzetes formát alkotnak. A gerendely ívelt,

lefelé hajlik. Igát általában nem használnak, a gerendely végéhez hámfát erősítenek. Erre az eketípusra példákat találunk Werth p. 198, Leser p. 386-389. Elterjedése: Kinában a Huang-ho-tól keletre, Mongólia, Mandzsúria, Japán, Korea, Fülöp-szigetek, Hátsó-India és Tibet K-i része.

Mandzsú ekeábrázoláshoz egyelőre nem sikerült hozzájutnom, de a mandzsuk ekéje valószínűleg "négyyszögletes" volt. A mongolok ekéjéről már több forrás van, bár ezek XX. századiak: Rudnev⁸ és Róna-Tas⁹ munkái. A mongolok ekéje szintén "négyyszögletes" típusu. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az adatok Belső-Mongóliából és a mai Mongólia középső részéről származnak. A turkesztánban használatos ekékre lásd Leser p. 364-365 és Golomb¹⁰ p. 84. Ez igáseke. A későbbi adatok alapján egyelőre tételezzük fel, hogy a mandzsuk és a mongolok által használt eke alapvetően azonos típusu, "négyyszögletes" eke volt, de eltért a turkik által használt igásekétől. Ha ez így volt a Wu-t'i összeállításának idején is, ez a terminológiában kimutatható.

1. ma. anĵa 'soha, plug' /Z/, 'Pflug' /H/, ~ mong. anĵisu IrMo: anĵisun, anĵisu, anĵasun 'plug, soha' /Kow/ ~ turki bugursi /M bugursi/: boqusa ~ buqusa ~ bugus 'plough, a wooden plough' /Jar/, boqus /dial/ boqusa /dial/, buyursa /dial/, boqusa 'soha' /Nad/, boqus, boyuza, buyuzu 'soha' /lobM/, boqusa 'soha' /kászári nyjár/, buyus 'soha' /kotani nyjár, SinM/, boqusa 'plough' /Raq/, boqusa 'plug' /Šeh/, boqusa 'soha' /Rnujg/, boqusa 'soha, omač' /Bask/, kin. li chang /Math. 3871, 202/.

A ma., mong., és turki szavak magát az 'ekét' jelentik, a kin. kifejezés az 'eke rudját'. Valószínűleg felcserélték a következő szóval.¹¹

2. ma. yoqči 'oglobli u sohi' /Z/, 'Pflugsterz' /H/~ mong. büke 'dyslo, oglobli u sohi' /Kow/, buho 'gradil', pluznoe dyslo, val. droga pluga /Rud/, büx 'plough beam'

/RTA 1959/~ turki buqursi-ning boyi /M buqursi-ning bo-yi/
1. lásd az 1. szót 2. boy~buy 'stature, figure, body,
length, height' /Jar/. kin. li shen /Math. 3871, 5718/.

A ma. szót Hauer 'Pflugsterz'-nek fordítja, nem tudni
miért, hiszen a német szó 'ekeszarvat' jelent. Azonban ő is
a gerendelyre gondol, ez az 5. szónál kiderül /lásd ott/.

Az eke gerendelyének alakja és szerepe a két eketípus-
nál alapvetően azonos. A "négyszögletes" eke felső, vízszin-
tes részét alkotja, az ígáseke esetében az ekeszarvba furt
lukba illeszkedik. A különbség a két eketípus gerendelye
között, hogy az ígásekéjé egyenes, a "négyszögletes" ekéé
pedig ívelt.

A kin. li shen második tagjának jelentése 'the body,
the person', tehát jelentése 'eketest', a kifejezést így
együtt nem találtam meg.

3. ma. bodori 'rogal' u sohi' /Z/, 'Holzpflock am Pflu-
ge' /H/, ~ mong. sumu: sumun 'valjok, klin u sohi, rogal'
/Kow/, somo 'stojak v plug' /Rud/sum 'sheath of plough'
/RTA 1959/~ turki käskin /M kesikin/ '?. kin. li chien
/Math. 3871, 5718/.

A ma. és a mong. adatok nem egyértelműek: egy részük
/Z, Kow/ az 'ekeszarv'-ra, más részük /RTA 1959/ a "négy-
szögletes" eketípus egy másik alkatrészére, amely a magyar
eketerminológiában kb. a 'köldök'-nek felel meg, és a ge-
rendelyt és a talpat köti össze, illetve mereviti. Ez az
alkatrész az ígásekéről hiányzik, a turki szót egyetlen
forrásban sem találtam. Más helyről azonban az 'ekeszarv'
turki elnevezését ismerjük: sapquč 'rukojatka sohi' /Bask/,
sapquč 'ua.' /Nad/. Itt nem ez szerepel, ezért a Wu-t'i-nak
ezt az adatát inkább a 'köldök'-nek, mintsem 'ekeszarv'-nak
kell értelmeznünk.

A kin. li chien második tagjának jelentése 'sacrum

/keresztcsont/' ekével kapcsolatos jelentést nem találtam.

4. ma. saljû 'krjuc'ja na konce vobzi - oglobel' sohi' /Z/, 'Eisen am Ende des Pflugsterzes' /H/~mong. dörü 'paloč-ka v nozdrjah volov; kolco, soedinjajuščee remni pod hvostom u lošadi' /Kow/~ turki boyunturuq /M boyuntoruq/: 'yoke' /Jar/, 'jarmo, igo' /Nad/, 'yoke' /Raq/, 'jarmo' /Rnujg/, 'jarmo' /Bask/, 'jarmo' /HamM/, kin. li wan kuo /Math. 3871, 7013, 3417/.

A "négyyszögletes" eketípus gerendelye ívelt, a végén erősen a föld felé hajlik és egy kampó vagy karika szolgál az állatok befogására. Az ígáseke gerendelye magasabban áll, ehhez erősítik az ígát és ebbe fogják az állatokat. Hauer tkp. körülírja a szót, és ebből kiderül, hogy az 1. pontban tárgyalt yoqči az eke gerendelye, mert a saljû csak ennek a végén lehet.

Az itt megadott szavak mögött a két eketípuson különböző alkatrészek vannak, de ezek funkciója azonos: 'az ekének az a része, amely az állatok vonóerejét az ekére továbbítja'.

A kin. wan 'to draw back, to pull' és kuo 'a hook, a darb, a sickle' jelentése egyezik a ma. és mong. szavakéval, a kínai kifejezést együtt nem találtam.

5. ma. ofoxo 'palica u sohi, krivoj poperečnűj sošnik dlja otvala zemli za borozdu' /Z/, 'Pflugschar' /H/~mong. toli 'krivoj sošnik, ili, lučše, otval nad sošnikami' /Kow/, 'otval, palica, polka u pluga' /Rud/, tol 'mould board' /RTA 1959/~turki qulaq /M qulaq/: qulaq gul'aq qula 'ear, crank' /Jar/, kin. li ching /Math. 3871, 1137/.

A "négyyszögletes" ekén az ekevas fölött elhelyezkedő alkatrész. Az ekevas által fellazított földet egy oldalra kotorja, illetve átforgatja. Zaharov és Kowalewski alapján ezt az alkatrészt a ma. és mong. ekén azonosnak tarthatjuk. Alakja lehet homorú és lekerekített, ahogy azt a kínai ekéken

láthatjuk /Leser i.m. p. 386-387/, a Tarjalang sumuni mong. ekén /RTA 1999/ egy ferdén felerősített falemezt találunk.

Az igazságról ez az alkatrész hiányzik, a megadott turki qulaq alapjelentése 'fül'. Az eke egy részének terminusaként egy turki szótárban sem találtam. Erdemes megemlíteni, hogy az oszmántörökben a qulaq szónak van 'mould board' jelentése is /Red/, de ez közvetlenül aligha tartozik ide.

Mindenesetre annak, hogy itt a qulaq szerepel, az alapja a megfelelő ekealkatrész és a 'fül' közötti alaki hasonlóság, tehát valószínűleg a ma. ekén az ofoxo valami ivelt vagy homorú alkatrész lehetett, akárcsak az előbb említett kínai ekéken.

A kin. li ching második elemének jelentése 'mirror', akárcsak a mong. tolin/n/ alapjelentése. A két szó összefüggése igen valószínű /tükörfordítás/, a kérdés a kínai eketerminológia további vizsgálata után dönthető csak el.

6. ma. yalxa 'sošnik' /Z/, 'Pflugschar' /H/, ~ mong. anġisu-yin qošiġu 1. lásd az 1. pontot 2. qušiġu/n/ 'rylo /u zvrej/; pticiġ nos, klġuv nos ili peredġaja čast' korablġa ili vodohodnago sudna etc.' /Kow/, hošū 'sošnik' lemeġ' /Rud/, ġosū 'ploughshare' /RTA 1959/, ~ turki tiš /M tiši/: tiš 'tooth, ploughshare' /Jar/, čiš ~ tiš 'zub, lemeġ, sošnik' /Nad/, tiš, teš, 'zub' /lobM/, tiš /kásġari, kucsai, turfáni nyġár/, češ, čiš, 'zub' /SinM/, tiš 'ploughshare' /Raġ/, sapan čiši 'sošnik' /Rnuġġ/, tiš, čiš 'zub' /Bask/, sapan-ning tiši 'Pflugschar' /LC/, čiš 'zub' /Kib/, kin. li hua /Math. 3871, 2220/ hua 'a spade or shovel'.

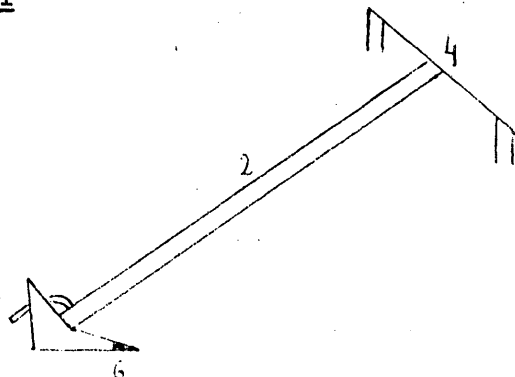
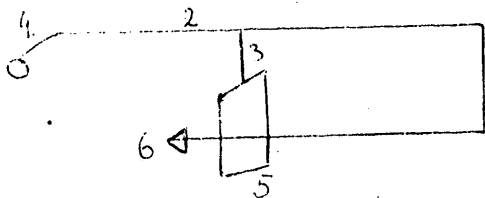
Hauer az 6. és 6. szót egyaránt 'Pflugschar'-nak fordítja. A ma. ofoxo és yalxa szavak azonban nem szinonimák, ezt Zaharov és az 5. pontban elmondottak alapján biztosan állíthatjuk. A turki tiš itt szereplő 'ekevas' jelentése ismét alaki hasonlósággal magyarázható.

Ennél az alkatrésznek az esetében a két eketípus megfelelő rész alapvetően megegyezik.

Ezzel az eke részei felsorolásának végére értünk. Láttuk, hogy a ma. és mong. eke terminológiája lényegében feddi egymást, a turki részben megadott szavak közül egyet egyáltalán, kettőt pedig megfelelő jelentésben nem találtam a forrásokban, és ez aligha lehet véletlen, mert ezek közül a käskin és a qulaq esetében az ekének olyan részéről van szó, ahol a két eketípus lényegesen eltér egymástól.¹²

Az ekét tehát terminológiájával együtt így ábrázolhatjuk: /A rajz jelentősen egyszerűsít és általánosít, csak így lehetséges, hogy a ma. és mong. ekét azonosnak tüntessük fel./

1. anja ~ anjisu ~ buqursi
2. yogči ~ büke ~ buqursining boyi
3. bodori ~ sumu ~ käskin
- 4. salıu ~ dörü ~ boyunturuq
5. ofoyo ~ toli ~ qulaq
6. xalya ~ qošıu ~ tiš

Ilyen mértékben sikerült a Wu-t'i alapján a szó mögött megjeleníteni a tárgyat, - ha csak főbb vonásaiban is - ennyit mondhatunk a XVIII. századi mandzsu, mongol és turki ekéről.

A következő kérdést most már úgy tehetjük fel, hogy az előzőekben vázoltaknak mi a története, a belső fejlődése? Erre vonatkozóan - a teljesség igénye nélkül - a következőket mondhatjuk:

I. 1. Láttuk, hogy Belső-Ázsia keleti fele az eketipusok alapján a keleti areához tartozik. Ezen a területen a kínai földművelés hatása már az idősámításunk kezdete körüli időkben érvényesült. A hiung-nuk földművelésről megemlékeznek a kínai források¹³, sőt a hiung-nukhoz köthető régészeti emlékek is kerültek elő burját területen Davidova és Silov ásatásai nyomán.¹⁴ A szovjet régészek kínai rabszolgák munkájának tartják, s a velük együtt előkerült sarló-szerű aratókésekre mai kínai néprajzi párhuzamokat hoznak. Mindez számunkra azért lényeges, mert a mongolok is kb. ezen a területen bukkannak föl a későbbiek folyamán.

2. A "négyyszögletes" eketípus legkorábban egy Han-kori /i.e. II. -i sz. II./ kínai ábrázoláson bukkan föl.¹⁵ A mongolok ezzel az eketípussal a kínaiak révén - ennél lényegesen később - ismerkedtek meg.

3. A mong. anġisun~anġusun~anġasun jövevénytípusként beke-
rült a mandzsu-tunguz nyelvekbe: maga a tárgyalt ma. anja,
ezen kívül megvan a szó az olcsában anġa 'plug', a nanajban
anġa 'plug', és későbbi kölcsönzéseként a szolonban: anġasu
'soha' /Cin/ alakban. Az olcsa és a nanaj adatok lehetnek
közvetlen kölcsönzések a mongolból, de a ma. közvetítés le-
hetősége sem zárható ki.¹⁶

A nyelvi tények alapján annyit mondhatunk, hogy a mandzsuk
és az említett népek, vagy magával az ekével, de legalábbis

egy új eketípussal a mongolok révén ismerkedtek meg.

4. Az anjisun szó elterjedése lényegében megegyezik a "négyszögletes" eketípusnak az elterjedésével, pontosabban sehol sem lépi túl annak elterjedését. /Kivétel a kalmük./¹⁷

II. Mint láttuk, Belső-Ázsia Ny-i részében az ígáseke fordul elő. Feltehetően a mai ÉNy India és Afganisztán területén alakult ki, ezen a területen a Gandhara korszaktól kezdve ismert /Werth i.m. p. 164./

Az 'eke' jelentésében a Wu-t'i-ban a buqursi szót találtuk. Etimológiája tisztázatlan, hangalakja "nem törökös", Clauson joggal nevezi "odd-looking word"-nek. Legkorábban az Irq Bitigben fordul elő: äki öküzüg bir buq^ursiqa kölmiš. q^umsayu umatin turur, aⁿča bilin. y^abl^aq ol. "Két ökröt egy faeke elé fogtak. Képtelenek megmozdulni. Tudjátok meg ezt. Ez rossz."¹⁸

Az ótörök emlékekben még Kāšyarinál fordul elő: buqursi 'Pflugchar' /Brock/ jelentésben. Ez jelentésszükülés eredménye, erre más nyelvekből is van példánk: burját anzahan 'sosnik, soha' /Cer/.

A szó Clauson szerint csak /?/ turkiban él tovább. Ehhez hozzátehetjük, hogy annak szinte minden nyelvjárásában, vagy inkább minden oázis nyelvében előfordul. De megvan ezenkívül a kirgizban buursun, buurusun 1. 'soha' 2. '/točnee sokonun buursunu/ rukojať' pluga ili sohi' /Jud/, és a kazakban /Muyunkum vidéke/ buwursun, buwursin, buwirsin 'eke' /Mán/ alakban.

A szó tipikusan belső-ázsiai, - és mivel minden valószínűség szerint török szó - eredete is itt keresendő. Clauson egy pyakas tohár szóból származtatja, ez hangtanilag nem meggyőző, de átadóként valóban a tohár vagy egy iráni nyelv jöhet számításba.

A turkesztáni nyelvekben még két szó ismeretes 'eke'

jelentésben: a sapan ~ saban és az amač. Ezek közül a sapan a török nyelvterület nagy részén elterjedt /oguz, kipcsak, turkesztáni/ ezért itt most nem vizsgálom. Az amač-ról annyit mondhatunk, hogy korai iráni jövevényszónak tartják /Clauson/, bár ennek nehézségeire Doerfer /TMEN II. p. 124/ mutatott rá. Az amač is igásekét jelent vö. Haudricourt-Delamarre i.m.p. 304, Golomb is /i.m. p. 84./ az általa le-
rajzolt ekére az amač szót adja meg.

A bugursi és amač közötti jelentésbeli eltérést nem tudtam megállapítani. Annyi bizonyos, hogy az említett szavak eredeztetési kísérletei, ha nem is tekinthetők megoldottnak, összhangban vannak az igáseke feltehető indiai-iráni háttérvidéki kialakulási területével, ahol indo-iráni népek éltek.

A turfáni német expedíciók ásatásai során Bázaklikből /Turfántól kb. 2-3 km-re ÉK-re/ előkerült egy igáseke, amely az i. sz. X. századra datálható /idézi rajzzal együtt Werth i.m. p. 164/. Ez szinte pontosan megegyezik a bugursi szó első előfordulásának idejével. A turfáni oázis lakossága - mielőtt eltörökösödött volna - tohár, illetve iráni volt. Így tehát kb. azonos időben és helyen kimutatható a szó és tárgy, az átvevő és feltehető átadó nyelv.

Mindezek alapján igen valószínű, hogy a D-re levándorló török törzsek az igásekével a Tarim-medencében ismerkedtek meg. Ha ismerték is ennél korábban az ekét, az csak egy primitívebb típus lehetett.

Lényeges az a tény, hogy a török nyelvekben nincs ősi szó az ekére. Mint arra Róna-Tas nemrégiben megjelent cikkében rámutatott,¹⁹ bár a bolgár-török földművelése hatással volt a mongolokra, az 'eke' szónak nincs mongol párhuzama. Az előzőekben láttuk, hogy az a terület, ahol a mongol törzsek a legkorábban felbukkantak, már az i.sz. kezdete körüli időkben a kínai földművelés hatása alatt állott, és a későbbiekben is a mongolok ekéje típusa és az

an'isun szó elterjedése alapján a K-i areába tartozik.

A Ny-ra vándorolt bolgár-török törzsek is idegen /iráni?/ hatásra új eketípussal ismerkedhettek meg, mert az äk-igéből új szót képeztek rá: äkä, amely a magyar 'eke' szó forrása.

Ennek az eketípusnak a vizsgálata már közvetlen eredményekkel szolgálhat a honfoglalás előtti magyarság ekéjére és földművelésére vonatkozóan.

J E G Y Z E T E K

- ¹ Wu-t'í Ching-wen chien, Peking, 1957.
- ² E. HAENICSH, Die abteilung 'Jagd' im fünfsprachigen Wörterspiegel, Asia Major 10 /1934/, pp. 56-93. K. U.-Kőhalmi, Der Abschnitt der Waffenbehalter und des Waffengürtels in den polyglotten Wörterbüchern der Ch'ing-Epoche, AOH 15 /1962/, pp. 194-206.
- ³ A szótár tibeti adataival nem foglalkozom, a kínai rész értelmezésénél ECSEDY Ildikó volt segítségemre.
- ⁴ Terjedelmes bibliográfia található BALASSA I., Az eke és szántás története Magyarországon, Budapest, 1973. pp. 543-574.
- ⁵ A.G. HAUDRICOURT - M.J. DELAMARRE: L'homme et la Charrue, Paris, 1955.
- ⁶ E. WERTH, Grabstock, Hacke und Plug, Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues, Ludwigsburg, 1954.
- ⁷ P. LESER. Entstehung und Verbreitung des Pfluges, Anthropos, Ethnologische Bibliothek, Münster, 1931.
- ⁸ A.D. RUDNEV, Materialy po govoram Vostocnoj Mongolii, St. PBg, 1911.

- ⁹ RÓNA-TAS A., Some Data on the Agriculture of the Mongols. In: Opuscula Ethnologica, Ludovici Biró Sacra, Budapest, 1959, pp. 443-472.
- ¹⁰ L. GOLOMB, Die Bodenkultur in Ost-Turkestan, Oasenwirtschaft und Nomadentum, Studia Instituti Anthropos Vol. 14, Freiburg, 1959.
- ¹¹ A kérdés csak a többi kínai-mandzsu szójegyzék alapján dönthető el, de ezekhez egyelőre nem sikerült hozzájutnom.
- ¹² Meg kell jegyeznünk, hogy több rész elnevezése hiányzik a felsorolásból, ha a "négyszögletes" ekét vesszük alapul - ezek szerint a felsorolás nem teljes. Lehetséges, hogy a XVIII. századi ma. eke az alapul vett "négyszögletes" ekénél egyszerűbb szerkezetű volt, és a "hiányzó" legalább két alkatrész /'talp' és 'szarv' vö. RTA 1959/ elnevezésének hiánya ezzel magyarázható. További adatok nélkül ezt a kérdést nem tudom eldönteni.
- ¹³ A.V. DAVIDOVA - V.P. SILOV, K voprosu zemledelii u gunnov, Vestnik Drevnej Istorii 43 /1953/, pp. 193-201. további hivatkozásokkal és Ligeti L., Az ismeretlen Belső-Ázsia, Budapest, 1940, p. 40, 44. Mindkettő másodlagos forrás.
- ¹⁴ Lásd a 13. jegyzetet.
- ¹⁵ LIU HSIEU-CHOI, Chung-kuo ku-tai nung-yeh, Chi-chieh fa-ming shih, Peking. 1963.
- ¹⁶ A ma. anja alapján egy átadó *anja < *anji < *andi alakot kell feltennünk. A kölcsönzés idejének megállapítása nem könnyű. Feltétlenül a mong. di > ji utáni, de ez nem sokat segít, mert ez a hangváltozás a mai napig működik a mongolban. Mindenesetre a XV. századi mong. nyelvekben, a Mukkaddimat-al-Adab-ban /N.N. POPPE, Mongols'kij slovar' Mukkaddimat-al-Adab, Moskva-Leningrád, 1938/ már anjasun

alakot találunk. A másik fogódzó, hogy a mong. szó a -sun képző nélküli alakjában került be a ma.-ba. Ugyanilyen esetet tárgyal LIGETI L., Les anciens éléments mongols dans le mandchou, AOH 10 /1960/, p. 240, a kronológiára lásd p. 231./ és az átvétel alsó határaként a XVII. századot jelöli meg.

- 17 IrMo. anjasun < anjisun < andisun 'plough', monguor nd'žiasse, orosz andžasu, halha andžis, burját anzahan < *anjisun *andisun; cf. orosz /Wang, Jasag/ andwe, kalmük and^bsyD < *andasqa < *andusqa /N.N. POPPE, Introduction to Mongolian Comparative Studies, Helsinki, 1955, p. 58./
- 18 V. THOMSEN, Dr. M.A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang, With Plates II-IV /1912/ Samlede Afhandlinger Tredje Bind, København, 1922, p. 242.
- 19 RÓNA-TAS A., A magyar-bolgár-török érintkezés jellege, In: Magyar őstörténeti tanulmányok, Budapest, 1977, pp. 274.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Bask	N.A. BASKAKOV - V.M. NASILOV, Ujgursko-russkij slovar', Moskva, 1939.
Brock	C. BROCKLEMAN, Mitteltürkischer Wortschatz, BOH I, Budapest, 1928.
Cin	V.I. CINCIUS, Sravite'nyj slovar' tunguso-man'czurskih jazykov. Leningrad, 1975.
Čer	K.M. ČEREMISOV, Burjatsko-russkij slovar', Moskva, 1973.
Clauson	Sir G. CLAUSEN, An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.

- H E. HAUER, Handwörterbuch der Mandschusprache,
Wiesbaden, 1952.
- HanM S.Je. MALOV, Ujgurskij jazyk. Hamijskoe naracie,
Moskva-Leningrad, 1954.
- IrMo Irodalmi mongol
- Jar G. JARRING, An Eastern Turki-English Dictionary,
Lund, 1964.
- Jud K.K. JUDAHIN, Kirgizsko-russkij slovar', Moskva,
1965.
- Kib N.A. KIBIROV, Ujgurskij-russkij slovar', Almuta,
1961.
- kin kinai
- Kow J.E. KOWALEWSKI, Dictionnaire mongol-russe-français
I-III, Kazan, 1844-1849.
- LC A.V. LE COQ, Sprichwörter und Lieder aus der Ge-
gend von Turfan. Mit einer dort aufgenommen
Wörterliste, Leipzig, Berlin, 1911.
- lobM S.Je. MALOV, Lobnorskij jazyk, Frunze, 1956.
- M Wu-t'i turki adati a mandzsu ABC jeleivel átírva
- ma mandzsu
- Mán MÁNDOKI KONGUR István szíves szóbeli közlése
alapján
- Math MATHEWS' Chinese-English Dictionary, Cambridge,
Massachusetts, 1952.
- mong mongol
- Nad E.N. NADŽIP, Ujgursko-russkij slovar', Moskva,
1968.
- Raq G. RAQUETTE, English-Turki Dictionary, Lund, 1927.
- Red J.W. REDHOUSE, New Turkish-English Dictionary,
Istanbul, 1968.
- Rnujg T.R. RAHIMOV, Russko-ujgurskij slovar', Moskva,
1956.
- RTA 1959 vö. a 8. számú jegyzetet

- Rud vö. a 7. számú jegyzetet
- SinM S.Je. MALOV, Ujgurskie narečija Sin'cjana, Moskva
1961.
- Šeh B. ŠEHIDI, Ujgursko-kitajsko-russkij slovar',
Peking, 1953.
- TMEN G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente
im Neupersischen I-III, Wiesbaden, 1963-1967.
- Z I. ZAHAROV, Polnyj man'čžursko-russkij slovar',
St. Pbg, 1875.

SZALONTAI JUDIT

A csuvas yumsá 'varázsló' szó etimológiája

Cikkemben egy a pogányhitből fennmaradt kuruzslót, varázslót, javasembert ill. javasasszonyt jelentő szóval, a csuvas yumsă eredetével kívánok foglalkozni.

A szó eredete már Zolotnyickij óta izgatja a turkológusokat, de sajnos ennek ellenére sem lehetünk egészen bizonyosak az etimológia helyességében. Egyrészt alaktani nehézségek merülnek fel, másrészt az alapszó yum ritka előfordulása, jelentésének minimális ismerete nehezíti meg a dolgunkat.

Zolotnyickij elsőként veti össze a csuvas yumsă-t a szibériai török nyelvekbeni qam 'sámán, varázsló' jelentésű szóval /1875 pp. 162-172/. Ő az egyetlen a magyar Mészáros mellett, aki bennünket a yumsă-k szokásaival, életmódjával megismertet, tudományukról részletesen informál, párhuzamosan vizsgálva őket a szibériai sámánokkal. Paasonen nem ad új etimológiát, hanem Zolotnyickijhez kapcsolódva szintén a qam-ot tartja a kiinduló alaknak /1902 pp. 261-262/. Munkácsi cikkében /1902 pp. 483-484/ alaktani problémát vet fel. Ő is a csuvas yumsă szót a török qam 'sámán' szóval egyezteteti, s hozzáteszi, hogy a yumsă szó -să képzője talán "fölös, analógiai alakulat". Ramstedt a hegyi csere-misz io'za-t 'der Zauberer' /1902 p. 33/, Wichmann pedig a votják yum, em-yum 'Arznei, Heilmittel' szavakat csuvas jövevényszónak tartja /1903 p. 64/. Munkácsi etimológiáját Németh Gyula dolgozta ki /1913/14 pp. 240-249/, s a szerzők többsége ma is az ő véleményével ért egyet, mely szerint a csuvas yumsă 'varázsló' a török qam szóból származik. Németh azonban nem oldotta meg a már Munkácsi által felvetett kérdést: hogyan járulhat már foglalkozást jelentő alapszóhoz -či csuv. -să nomen agentis képző? S nem tisztázta a csuvas alapszó jelentését sem. Räsänen a csere-misz nyelv csuvas jövevényszavairól írt cikkében /1920 p. 32/ a csere-misz yumze 'Hexenmeister, Zauberer' szót jövevénynek tartja

a csuvasból. Csuvas etimológiai szótárában Jegorov nem ad etimológiát a szónak, viszont felsorolja a párhuzamos török nyelvi adatokat /1964 pp. 348-349/. Munkácsin kívül egyedül Doerfer¹ fejezte ki kételyét a yum és a qam összefüggésével kapcsolatban. megjegyezve, hogy jelentéstani nehézségeket lát, anélkül azonban, hogy nézetét bővebben indokolta, vagy más megoldást adott volna /1967 III. pp. 402-406/.

Mint ismeretes a qam gyakran előforduló szó az ótörök szövegekben. Megtalálható pl. Mahmud Kāšyarīnál /1941 III. p. 157/: qam 'soothsayer' /Clauson p. 625/, vagy a Kutadgu Biligben /Misir Nūshasi, 1943 III. 2002. sor/ bu dunyā qam 'the sorcerer of this world' /Clauson p. 625/. A szó mindenütt varázslót jelent. Előfordul a középtörök emlékekben is hasonló jelentéssel, pl. csagatáj qam 'medecin experimente, sorcier' /Pavet de Courteille 1857 p. 409/. A kam megvan a szibériai török nyelvekben: altáji, hakas, tuvai qam, és azok nyelvjárásaiban, sőt ezekből a nyelvekből átment a szibériai orosz nyelvjárásokba is: kam 'sámán' /V. Dal 1956/. Megvan a kipcsak nyelvek közül a karaimban: kam 'volhv, čarodej, koldun', k''amdži, k''amči 'šaman, volšebnik, prorocatel', črevoveščatel' és a tatárban kam 'sámán'. Az oguz nyelvek közül csak az oszmántörökben találtam meg: kam 'sámán' jelentéssel.

Összevetve az ótörök qām és a csuvas yum szavakat Németh egyeztetése hangtanilag lehetséges, hiszen a qām szóban hosszú az ā, a csuvasban pedig a hosszú ā-t megelőző q-ból szabályosan yu- fejlődött, tehát qām > yum lehet /vö. qār > yur 'hó', qan > yun 'vér'/. Bár ez az egyeztetés hangtanilag kifogástalan, mégis jelentéstani és alaktani nehézségbe ütközik. A modern csuvasban ugyanis a yum nem jelent varázslót. Másrészt, ha a yumšā szó alapszava mégis a qām-ból származna, úgy már az alapszónak /yum/ a cselekvőt,

magát a varázslót kellene jelentenie és így, — mint erre Munkácsi /Id. Tent/ utalt, — a török —çi "Telesleges" képző lenne.

Ha meg akarjuk vizsgálni, hogy a -sâ, /-sâ, /-sâ, /-sâ képző járulhat-e olyan alapszóhoz, amely már magát a cselekvő személynél jelöl, leíró és történeti szempontból tisztázunk kell a -sâ, /-sâ, /-sâ, /-sâ képzős szavak körében az alapszó és képző közötti viszonyt.

A -sâ, /-sâ, /-sâ, /-sâ a török nyelvekben -çi, -çî, -çî, -çî az ötörökből és a produktív képző szerepét töltötte be, s már a feliratokon szerepelnek -çi képzős szavak. Megvolt a -çi a középtörökben is.

A csuvasban a tör. -çi, -çî, -çî, -çî nek -sâ, /-sâ, /-sâ, /-sâ felel meg. A -sâ, /-sâ, /-sâ, /-sâ képzővel behatóbban Asmarin /1898 p. 105/, Andrejev /1961 p. 609/, Pavlov /1965 p. 60/ és Is- vitskaja /1976 p. 130/ foglalkozott. A -sâ, /-sâ, /-sâ, /-sâ a csuvasban szintén denominális nomenképző. Egyrészt eredeti névszóból képez névszót: paçça, kert > paççaçça, kertész, másrészt ígéből képzett névszóból: vula-, 'olvasni' > vulaçça, 'olvasás', vulaççaçça, 'olvasó'. Kapcsolódhat többnyire az olvasás, xupax, 'kocsmár', xupaxçça, 'kocsmáros', és már képzett szavakhoz is: çala, 'okos' > çalaçça, 'tudomány, bölcsesség'.

ásláláxsá 'tudós'. Igéből képzett névszók esetén a leggyakoribb deverbális nomenképző, amely megelőzi a -sá, /-sě, -s/-t az -u /-ü/. Ez igéből elvont főnevet képez: kusár 'fordítani' > kusaru 'fordítás' > kusarusá 'fordító', pěl 'tudni' > pělü 'tudás' > pelüsě 'tudós'. Van néhány olyan eset, amikor az igéből képzett nomen y-s alakja önálló szóként nincs meg: sir 'írni' > /sirav/ > siravsá 'író' /vö. siru 'írás'/. Nagyon valószínű, mint ahogy Levitskaja is utal erre, /1976 pp. 162-163/ hogy ez a y képző jövevény a tatárból⁴.

A -sá /-sě, -s/ képzős szavak között a csuvasban van néhány olyan is, ahol a képzett szó nem magát a cselekvő személyt, hanem tárgyat jelöl. Ilyen pl. a mutavsá 'a víz felkavarására használt hosszú bot halászáskor' < /mutav/ < muta 'keverni, fölkavarni', piyevsě 'pólya' < piye 'pelenka'.

Mivel a csuvas nyelvre jellemző a magánhangzó harmónia, a mélyhangrendű szavakhoz -sá, a magashangrendűekhez -sě képző járul. A szóvégi redukáltak hangsúlytalan helyzetben lekophatnak, ezért -s-es alak is előfordul.

A csuvas nyelvjárásokban mássalhangzó utáni helyzetben előfordul ennek a képzőnek -ő-s változata is, pl. /Ašmarin/: timěřs, timěřs, timěřc, timěřcě 'kovács'. A -ő-s változat kétféleképpen magyarázható:

1. Fonetikai oka lehet: zárhangok, r és l után s-sek könnyen válhatnak affrikátává. Ha ez így van, akkor a -ő-s alakok belső csuvas fejlődés eredményeképpen másodlagosak.
2. Valószínűbbnek látszik azonban a tatár hatás. Ez Levitskaja véleménye is /1976 p. 130/.

A -sá, /-sě, -s/ képző az alapszó tövéghangzóját tekintve egyaránt kapcsolódhat magán- és mássalhangzós tövekhez. Amint láttuk, ez a képző igen produktív a csuvasban.

Történeti szempontból csoportosítva a -sá, /-sě, -s/ képzős szavak esetében az alapszavak két fő típusát különböztethetjük meg:

1. A képző ősi csuvas szóhoz járul:
pulášă 'halász' < ³⁶baligčĭ 'halász',
čulšă 'kőműves' < ³⁶taščĭ 'kőműves'
2. A képző biztosan jövevényszóhoz járul:
yevčĕ 'kérő' tat. nyj-i: yaüčĭ 'kérő',
takmakšă 'csasztuskákat szerző és éneklő személy'
tat. takmak 'csasztuska'.

Természetesen vannak olyan szavak, amelyeken nincs világos kritérium a fenti csoportok valamelyikébe soroláshoz: taršă 'béres, cseléd, bér munkás' /vö. ótörök terčĭ/.

Az 1920-as évek után - orosz hatásra - a -šă, /-šĕ, -s/ képzőnek bizonyos új funkciói alakultak ki. Ezek az új funkciók vagy a képző régi funkcióinak felujításai, vagy pedig az orosz funkciók átvételei. E funkciókat nemrég Petrov⁵ vizsgálta meg cikkében /1976 pp. 3-43/.

Leíró szempontból a Petrov által adott alapszótipusoknál célszerűbbnek látszik a következő típusokat megkülönböztetni:

1. Az alapszó a cselekvés eszközét jelöli:
čĕlĕmšĕ 'pipás, pipázó' < čĕlĕm 'pipa',
kĕsmenšĕ 'evezős' < kĕsmen 'evező /lapát/'
2. Az alapszó a cselekvés tárgyát jelöli:
Ezen belül el lehet különíteni:
a/ iránytárgyat, amikor a cselekvés az alapszóban megjelölt tárgyra irányul: timĕr 'vas' > timĕršĕ 'kovács',
pulă 'hal' > pulášă 'halász'.
b/ eredménytárgyat, amikor az alapszóval jelölt fogalom a cselekvés eredményeképpen jött létre:
văyă 'játék, zene' > văyăšă 'zenész',
sulă 'tutaj' > sulášă 'tutajkészítő'.

A harmadik alapszócsoporth

c/ irány- és eredménytárgyat egyaránt tartalmaz:

pušmakšā 'cipész' < pušmak 'cipő',

utaršā 'méhész' < utar 'méhészet'.

3. Az alapszó a cselekvés helyét jelöli:

xural 'örhely' > xuralsā 'ör, strázsa',

kusla 'bak, kocsiülés' > kuslasā 'kocsis'.

4. Az alapszó magát a cselekvést jelöli:

kēlēm 'koldulás' > kēlēmšē 'koldus',

vērentū 'tan, tanítás' > vērentūšē 'tanító, tanár'

5. Melléknévi-határozói alapszócsoporth:

čāxām 'kedély, jellem' > čāxāmšā 'csökönyös /csak lóról/,'

ēščēn 'munkaszerető' > ēščēnšē 'munkás, dolgozó'.

Látjuk tehát, hogy az alapszó jelölheti a cselekvés tárgyát, eszközét, helyét, magát a cselekvést és szerepelhet melléknévi-határozói értelemben, arra viszont nincs példa a csuvasban, hogy az alapszó a cselekvő személyt jelölne.

Visszatérve a yumšā szó etimológiájához, Németh nézetének pont az az egyik nehézsége, hogy szokatlan jelenség a -či képzőnek már foglalkozást jelentő alapszóhoz járulnia. Erre a kam esetében a török nyelvekben csak egy példát találtam; a kam és kamči /kamji/ egymás mellett létezése a karaimban, ahol mindkettő jelentése 'sámán'. Ez valószínűleg analógiás eset a karaimban, s ezt nem zárhatjuk ki a csuvas esetében sem, de akkor azt várnánk, hogy a yum is 'varázsló, sámán' jelentésű legyen a csuvasban, ahogy a kam a karaimban. A yum igen ritkán fordul elő a csuvasban, de megvan /Ašm. 1898 p. 105 és 1929 IV. p. 321/ Ašmarinnál is önálló szókét yum, yumla- 'varázsolni, ráolvasni' alakban és nyelvjárásokban is elősorban összetett szavak utótagjaként: im-yam 'méregital, bájital', im-yum 'folyékony orvosság', sim-yum 'mézes ital'.

Felmerül ezért az a lehetőség, hogy a yum-nak semmi köze a gam-hoz, esetleg jövevényszó a csuvasban, mégpedig egy miser tatár típusu nyelvjárásból. A szót a tatár nyelvjárás szótárakból ismerem: im-yom 'ráolvasás betegsége ellen' jelentésben. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik az ugyancsak tatár eredetű csuvas yumax 'mese, munda' szó, vö. tatár nyelvjárás yumaq 'mese, találós mese', baskir yumaq 'találós kérdés'. Ez a szó megvan a mongolban is domox 'Legend, fable; historical, tale; joke, fun, ridicule' alakban /Lessing 1973/. Ez képzett szó és alapszáva a mongol dom 'Sorcery or ceremony for ridding of diseases or calamities; magic formula or cure' /Lessing 1973/, ami pedig szabályosan megfelel a tatár yom és az onnan a csuvasba átkerült yum szónak. A dom alapszóból képzett -či képzős alak a mongolban a domči 'A person practicing dom, sorcerer, quack' /Lessing 1973/. A mong. dom ~ csuv. yum alapszó tehát mágiát, mágikus eszközt, boszorkányságot, ill. magát a varázslást jelenti. Valószínűleg a mongol nyelvekből került a török nyelvek eléggé nagy számba az önállóan előforduló dom > tom szó 'id.', ill. szóösszetételekben az em-dom és em-tom szavak, vö. tuvai dom 'ráolvasás betegséggel szembe, bájital', altaji tomdo- 'áldozni, áldozatot hozni' /< tom/, hakas tom 'orvosság', jakut tom 'orvosság, varázseszköz', szóösszetételekben: türkmén em-dem 'gyógyítás ráolvasással', de türkm. em-yom 'id.' is, özbeg emi-dimi 'id.', kirgiz em-dom 'ráolvasási módok összessége', jakut em-tom 'bájital', tatár im-tom, im-on, im-yom 'ráolvasás'.

A mongol domči megfeleléseként tehát bizonyossággal feltehetünk egy tatár *yomči alakot, mely a csuvasba bekerülve beilleszkedett annak hangtani és alaktani rendszerébe és ott yumsă lett. Pl. tatár imăn 'tölgy' > csuv. yuman 'id.', tat. nyelvj-i yomaq 'találós mese' csuv. yumax 'mese'. Lehetséges tehát, hogy a csuvas yumsă nem

egy török ³qamči megfelelője, hanem tatár jövevényszó, ott azonban ősi török örökség. Mindezt figyelembe véve megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a qam és a yumsá két egymástól teljesen független szó a törökségben. A yumsá a csuvasok ősi pogányhitéből fennmaradt megnevezése a javasnak, kuruzslónak, mely a török nyelvek közül ilyen alakban már csak a csuvasban található meg./Alapszava megvan az oszmántörökben is a csuvason kívül: yum "szerencse, jóhir"/. S a sámánt jelentő két ősi török szó a qam és a yomči közül az utóbbinak mongol megfelelője is van.

A rendelkezésünkre álló néprajzi irodalomból⁶ bizonyos képet alkothatunk a yumsá-k tevékenységéről. Fő tevékenységi formájuk a különböző betegségek gyógyítása ráolvasással, a pogány áldozati szertartások végzése, igen sokszor az ellopott jószág hollétének felfedése, valamint a lakodalmakon és születéseknél való közreműködés. Yumsá-k lehettek férfiak és nők egyaránt. Tudományuk öröklődött. Nem beszélhetünk külön yumsá-öltözekekről, ami megkülönböztette volna őket a többi embertől. Az áldozati szertartások végzésére azonban speciális áldozóhely állt rendelkezésükre. Yumsá-ként tisztelte a nép a šapársá-ket is /dudásokat/, ami talán hangszerüknek, a sapar-nek tulajdonítható, ami az emberek szemében a régi sámán-dobot képviselte.

Az eddigiekből úgy hiszem kitűnik, hogy jelentős különbség van a szibériai kam-ok és a csuvas yumsá-k között. Ezek esetleg régi különbségekre mehetnek vissza. Ezt alátámaszthatja a yumsá szó hangtani és alaktani vizsgálata is /ld. fent/, melyekből arra a következtetésre jutottunk, hogy a yumsá nem felel meg az oszmán török, tatár, karaim és szibériai török kam-nak, viszont ugyanaz a szó, amit a mongol nyelv és nyelvjárások domči-ként tartanak számon.

J E G Y Z E T E K

1. "Wichmann /64/ leitet wotj. yun 'Arznei, Hilfsmittel' aus čuv. yum 'Wahrsagerei, Zauberer' ab und meint /nach Paasonen/ letzteres hänge mit tü. gam 'Schamane' zusammen. Lautlich möglich, semantisch weniger befriedigend." /G.J. DOERFER: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, 1967. III.p. 402./
2. Ötörök:
Yuyč'i siyitč'i 'siratók-gyászolók' /S.E. MALOV: Pamjatniki drevnetjurskoj pismennosti, pamjatnik v čest Kjul Tegina, Bolšaja nadpis, 4. sor, Moszkva-Leningrád 1951./
bädizč'ig /a -g = accusativus/ 'faragó, diszitő mester' /lásd Malov, uo., Malaja nadpis, 12. sor/
3. Középtörök:
yulduzč'ig 'csillagász', otač'i 'fűvész, orvos', elč'i 'követ' /Codex Cumanicus, Budapest 1880./
4. Tatár:
uku 'olvasás', jazu 'jegyzet, feljegyzés', ukituč'i 'tanár', stb.
5. N.P. PETROV csoportosítása:
a/ Ujabb képzések, ahol a képzett szó a cselekvő személyt, az alapszó a cselekvés eredményét jelöli.
věrentüšě 'tanár' < věrentü 'tan, tanítás'
kěrešüšě 'harcos' < kěrešü 'harc'
b/ Az alapszó a cselekvés tárgyát jelöli:
kämpašă 'gombaszedő' < kämpa 'gomba'
sulăšă 'tutajos, tutajkészítő' < sulă 'tutaj'
c/ Az alapszó a cselekvés eszközét jelöli:
parappanšă 'dobos' < parappan 'dob'
kistenšă 'buzogányos' < kisten 'buzogány'
d/ Az alapszó a birtoklás tárgyát jelöli:
pělüšě 'tudós' < pělü 'tudás'

- e/ Az alapszó közlekedési eszköz: jelöl:
yěltěrsě 'sielő' < yěltěr 'sitár'
yulanutsě 'lovas' < yulanut 'lovaglásra alkalmas ló'
- f/ Az alapszó a tevékenység helyét, szféráját jelöli:
kuslasě 'kocsis' < kusla 'bak, kocsiülés'
Kapkánsě 'a Kapkan ujság munkatársa' < Kapkan 'ujság'
- g/ Az alapszó tulajdonságot, minőséget jelöl:
ěščensě 'dolgozó' < ěščer 'munkaszerező'
- h/ A képzett szó jövevény az oroszból. Az orosz nomen
 agentis képzőt a csuvas -sě, /-sě, -s/ helyettesíti:
 or. kapitalist > csuv. kapitalsě 'kapitalista'
 or. muzykant > csuv. muzyksě 'zenész'
6. N.I. ZOLOTNYICKIJ: Kornevoj čuvaško-russkij slovar',
 Kazány, 1875. pp. 162-172; MÉSZÁROS Gyula: A csuvas
 ősvallás emlékei, Bp. 1909. pp. 268-281; P.V. GYENKIL-
 SOV: Religioznoje verovanie čuvaš, Moszkva, 1959.

A Z I D É Z E T T I R O D A L O M

- ANDREJEV, N.A.: Čuvašsko-russkij slovar', Moskva, 1961.
- ARAT, R.: Kutadgu Bilig, Misir Nüshası, 1943. Isztambuı, III.
- AŠMARIN, N.I.: Materialy dlja issledovanija čuvašskogo jazyka, Kazan', 1898.,
Slovar' čuvašskogo jazyka, vypusk I-XVII.,
1928-1950.
- DOERFER, G.J.: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-III, Wiesbaden, 1967.
- JEGOROV, V.G.: Etimologičeskij slovar' čuvašskogo jazyka, Čeboksary, 1964.
- KAŠGARI, M.: szerk. Atalay, B.: Divanü Lugat-it-türk, I-III, Ankara 1939-1941 /fordítás mai törökre/, Tipkibasım, Ankara 1941, /fakszimile/, Dizin, Ankara 1941, /Index/.
- LEVITSKAJA, L.S.: Istoričeskaja morfologija čuvašskogo jazyka, Moszkva, 1976.
- LIGETI, L.: Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi in: Mongolian Studies, Ed. by L. Ligeti, Amsterdam 1970
- MUNKÁCSI B.: A sámán csuvas neve Bp. 1902. NyK. 32.
- NÉMETH Gy.: Über den Ursprung des Wortes Šaman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte, Bp., KSz. XIV.
- PAASONEN, H.: Votják-török szóegyeztetések. Bp. 1902. NyK. 32.
- PAVET de COURTEILLE: Dictionnaire turc-oriental, Paris, 1870.
- PAVLOV, I.P.: Xalxi čävaš literatura čelxi, Šubaškar, 1965.
- PETROV, N.P.: Razvitie slovoobrazovatelnyh tipov s affiksom -să /-sě, -s/ i popolnenie leksiki čuvašskogo literaturnogo jazyka v sovetskij period, Čuvašskij jazyk i literatura, vypusk 67. Čeboksary, 1976.

- RAMSTEDT, G.J.: Bergtscheremissische Sprachstudien,
Helsingfors, 1902. MSFOu XVII.
- RÄSÄNEN, M.: Die tschuwassischen Lehnwörter im tschere-
missischen, Helsinki, 1920, MSFOu 48.
Materialen zur Morphologie der türkischen
Sprachen, Studia Orientalia, Helsinki, 1957. XXI.
- WICHMANN, Y.: Die tschuwassischen Lehnwörter in den
permischen Sprachen Helsingfors, 1903, MSFOu
XXI.
- ZOLOTNYICKIJ, N.I.: Kornevoj čuvašsko-russkij slovar',
Kazan, 1875.